

ПОЧЕТАК ОРУЖАНЕ БОРБЕ ПРОТИВ ОКУПАТОРА У САНЦАКУ

ПРЕД ПОЧЕТАК ОРУЖАНЕ БОРБЕ

Партијске организације у Санцаку су при крају јуна 1941. године биле углавном способне да организују одређене оружане акције и диверзије против окупатора. После напада Немаца на Совјетски Савез проказани комунисти су се склонили од окупатора и квислинга вршећи последње припреме за почетак борбе. Окупивши око себе омладинце из вароши и села они су свакодневно са њима изводили војне вежбе, а ноћу су одржавали састанке и конференције са народом. Што је окупатор гласније објављивао напредовање хитлерових трупа на територији Совјетског Савеза, то су комунисти и други патриоти ужурбаније вршили последње припреме за борбу и отпочињали извесне акције, као што су онеспособљавање телефонских линија, рушење мостова и пропуста на путевима и уништавање извесних спискова у архивама општина и среских начелстава. Тако су Новица Булатовић и Срето Поповић у Бијелом Пољу, као административни службеници у Среском начелству, извадили из тамошње поверљиве архиве такозване црне спискове и уништили их. У ове спискове били су уписани комунисти бјелопољског среза, као и сви они који су били познати као противници окупатора.¹ У извештају жандармеријске станице у Маочу од 25. јуна 1941. године број 90, који је упућен воднику бјелопољског жандармеријског вода, каже се следеће:

„На реону Маоче покидано је око 4 км. телефонске жице и однети диреци и чашице, а на реону жандармеријске станице Бродарево, срез Пријепоље, око 6.670 м. телефонске жице са носачима и чашицама и око 43 телефонска дирека. Укупно 10.670 м. телефонске жице, 60 дирека, 53 носача и 84 чашице”.

¹ Новица Булатовић и Срето Поповић инаи су синове комунисте, који су такође били уписани у ове спискове.

Почетком јула Санцак још увек није био разграничен између немачких и италијанских окупационих снага. У бјелопољском, пљеваљском и штавичком срезу налазиле су се италијанске јединице. У жандармеријским станицама бјелопољског и пљеваљског среза налазили су се бивши југословенски жандарми. У неким станицама, као што су Мојковац, Шаховићи, Косаница, Мељак са жандармима су били и италијански карабинијери. У штавичком срезу, поред нешто мало Италијана, биле су проалбанска жандармерија и муслиманска милиција. У Пријепољу и у Прибоју налазила се по једна чета немачких војника. Поред њих, у ова два среза налазили су се усташка жандармерија и домобрани. У Новој Вароши и Сјеници није било Немаца него се у тим срезovima налазила усташка жандармерија, а у Новој Вароши још и један вод домобрана. У Новом Пазару су се налазили Немци и проалбанска жандармерија.

За све време од почетка окупације па до јула исте године окупатор није успео да у Санцаку успостави власт каква је њему била потребна. У бјелопољском и пљеваљском срезу Италијани су имали своје цивилне комесаре, који су покушавали да управљају преко среских начелника и бивших општинских управа. Они су донекле имали успеха само у Пљевљима и у Бијелом Пољу, док су им општинске управе по селима биле слаб и несигуран ослонац. Тамо су се они више ослањали на жандарме, као и на своје карабинијере у станицама где их је било. Усташе су у Прибоју, Пријепољу, Новој Вароши и Сјеници успоставили среску полицијску власт, и општинску управу. Међутим, отпуштањем Срба из службе они нису могли да попуне сва места у администрацији среских начелстава. У селима са муслиманским становништвом успостављене су општинске управе, док се то није могло учинити у српским селима. Тамо су се усташе једино ослањале на своје жандарме, који су били распоређени по ранијим жандармеријским станицама. У дежевском и штавичком срезу окупатор није успео да учврсти квислиншку власт и да помоћу ње спроведе своје намере због тога што је дозвољавао присилно албанизирање муслиманског становништва.

Биро Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак одржао је састанак 8. јула, на коме је одлучено да отпочне оружана борба против окупатора у Црној Гори и Сагпаду. Према директивама ЦК КПЈ требало је почети партизанским акцијама на комуникацијама, вршити саботаже и разне друге диверзије. Члану Покрајинског комитета Саву Брковићу стављено је у задатак да директиву Покрајинског комитета пренесе Обласном комитету КПЈ за Санцак и Окружном комитету за колашински округ, као и да руководи акцијама на тим територијама. Брковић је успео тек

око 13. јула увече да се код Колашина састане са Рифатом Бурџовићем и да му пренесе одлуку Покрајинског комитета. А већ 13. јула у Црној Гори је почео општи устанак народа против окупатора. Санџак је био у закашњењу, јер док се Рифат Бурџовић вратио од Колашина и одржао састанак Обласног комитета и док је завршено обавештавање неких партијских организација изван бјелопољског среза о одлуци Обласног комитета, време је пролазило. У Обласном комитету КПЈ за Санџак сви чланови Обласног комитета били су са територије бјелопољског среза, па је и то, поред осталог, успоравало брже преношење директива и упутстава партијским организацијама у другим срезovima. У пљеваљски и милешевски срез упућен је Недељко Мердовић да тамошњим партијским организацијама пренесе директиву Обласног комитета. Према тадашњим саобраћајним условима, директива је у поменуте срезове стигла прекасно јер су обавештења лично преносена од стране задужених другова који су морали да пешаче и заобилазе опасне терене. Због тога партијска организација у нововарошком срезу није ни била обавештена. Она је за устанак против окупатора у Црној Гори сазнала од усташких власти.

ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ У БЈЕЛОПОЉСКОМ СРЕЗУ

Када је Рифат Бурџовић Тршо био упознат са одлуком ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак о почетку оружане борбе против окупатора, он је пожurio да се што пре врати у Санџак. Два дана раније Месни комитет је повукао из Бијелог Поља око 40 омладинаца. Чланови Месног и Обласног комитета су се налазили у општинама шаховићкој и мојковачкој. Тршо је још у току ноћи 14. јула стигао у Мојковац, где је на брзину организовао састанак комуниста из Мојковца, коме су присуствовали неки чланови Месног и Обласног комитета. Он их је упознао са одлуком ЦК КПЈ и са одлуком Покрајинског комитета. На овом састанку одлучено је да се формирају три герилска одреда од по 20 људи, којима су постављени одређени задаци. За командире одреда били су одређени Миро Крушчић, Милић Влаховић и Раде Радовић. Два одреда су упућена на Рогов крш, где су порушили мост на путу Бијело Поље — Мојковац и остали у заседи ради спречавања евентуалног продора Италијана у Мојковац из Бијелог Поља, Берана или из Пљеваља. Трећи одред, под командом Рада Радовића, добио је задатк да 14. јула увече нападне жандармеријску станицу у Мојковцу, у којој се налазило шест италијанских карабинијера и четири бивша југословенска жандарма. Жандармима јепонуђенодасепри-

кључе гершшима шш да заузму неутралан став. Они су прихватили ово друго. Напад на жандармеријску станицу извршен је предвече. Овом герилском одреду је у току ноћи дошла у помоћ група герилаца из Бјелојевића и Подбишћа (колашински срез) на челу са Алексом Ђиласом Бећом. Карабинијери и жандарми су се предали у зору 15. јула, када су Јубо Бакоч и Радомир Ракочевић запалили жандармеријску зграду. У тој акцији герилци су запленили 10 пушака, два пушкомитраљеза и неколико сандука муниције. Заробљени италијански карабинијери спроведени су у Дријенак код Колашина, где се налазио Месни комитет овог среза. Један карабинијер је био рањен. Мојковачким герилцима се већ пре ггодне 15. јула придружило око 300 наоружаних сељака, који су негодовали што нису били позвани да учествују у нападу на карабинијере, тврдећи да нису гори од других.

После ослобођења Мојковца један герилски одред је пошао преко Цера, Обода и Потрча за Шаховиће. Остали устаници су упућени на Рогов крш, где су се налазила у заседи два одреда, јер се пронела вест да од Берана иде велика италијанска војска у правцу Мојковца.

Увече 14. јула одржан је састанак комуниста и у Шаховићима, коме су присуствовали неки чланови Обласног комитета КПЈ за Санџак. Пошто је саслушана одлука Покрајинског комитета, одлучено је да се одмах приступи формирању герилских одреда по општинама и да им се лоставе одређени задаци, а у првом реду да се разоружавају жандармеријске и комбиноване жандармеријско-карабинијерске посаде. То вече у Шаховићима су формирана три герилска одреда. Одред под командом Мираша Жижића прекинуо је телефонску линију Шаховићи—Пљевља, затрпао пут Шаховићи—Пљевља код Студенца и Павловића моста и тамо поставио заседу. Други одред под командом Томаша Жижића, блокирао је Шаховиће, а трећи је затворио пут који води од Слијепач моста према Шаховићима, како би се обезбедили од Бијелог Полја, Берана или Колашина. Једна група другова, са Живком Жижићем, одређена је да затражи од карабинијера и жандарма да се предају без борбе. Састанак са карабинијерима одржан је у кући Јанкетића. Герилци су их упозорили да су Шаховићи блокирани и да ће им свака борба бити узалудна. Неки карабинијери су били волјни да се предају, али њихов командир је одбио.

После подне 15. јула стигао је у Шаховиће и Мојковачки герилски одред. Видећи да се налазе у безизлазном положају, карабинијери су покушали да побегну, али им није успело. У тој акцији један карабинијер је погинуо, а један је рањен. док је командир успео да побегне. Он је два

дана лутао по околини Шаховића док га сељаци нису ухватили и предали герилској команди. После ослобођења Шаховића јавио се већи број људи из ове општине желећи да учествује у борби против окупатора. Од њих је формирана чета, која је истог дана пошла према Бијелом Пољу. У Мојковцу је 16. јула формирака чета од 70 људи, са командиром Љубом Бакочем и политичким лицем Милосавом Видаковићем.

И у осталим местима бјелопољског среза формиране су герилске јединице, које су одмах после формирања полазиле на извршавање постављених задатака. Тако је у Чеочу формиран бјелопољски герилски вод од омладинаца који су напустили Бијело Поље. За командира вода изабран је Лале Вуксановић, а за заменика Вукић Добричанин. Овај вод је ноћу између 14. и 15. јула прекинуо телефонску линију између Бијелог Поља и Пријеполја код Сутивана и покушао, заједно са герилцима из Припчића и Пећарске, да поруши мост на путу Бијело Поље—Пријеполје код Алемарских бара, што му због недостатка техничких средстава није успело. Тада су раскопали пут на неколико места и на њега оборили више букава. Затим је на овај терен упућен Ујнички герилски одред и један одред из Мојковца, који је са собом донео и извесну количину експлозива. Они су покушали да поруцае мост, али су га само делимично оштетили. Герилци су на овоме делу покидали телефонске линије. Италијански карабинијери који су се налазили у Губавчу неопажено су побегли у Бијело Поље 15. јула. Равноречки герилски одреди су порушили три мања моста, два на Лепешници на путу Бијело Поље — Мојковац и један на Љубовићи на путу Слејепач мост—Шаховићи. Жандармеријска станица на Потрчу разоружана је 15. јула.

До 16. јула увече на територији бјелопољског среза биле су разоружане све жандармеријске и жандармеријско-карабинијерске посаде. Тако је окупаторска власт престала на територији среза изузев у Бијелом Пољу. Италијанска посада налазила се још само у Бијелом Пољу. Све телефонске линије са другим срезovima биле су пресечене, а путеве порушени на више места. Ови успеси герилских одреда у бјелопољском срезу, као и вести о устанку против окупатора у Црној Гори покренули су велики број људи из овог среза. После сваке акције неког герилског одреда десетине и стотине људи приступали су одреду са жељом да се боре против окупатора. Масовни прилив људи захтевао је формирање већих јединица него што су били герилски одреди од 10—40 бораца. Обласни комитет КПЈ за Санџак проценио је ову ситуацију и дао упутства партијској организацији бјелопољског среза да формира чете и батаљоне на територијалном принципу.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БИЈЕЛОГ ПОЉА

Месни комитет КПЈ за бјелопољски срез поступио је према упутству Обласног комитета. Његови чланови су организовали масовне зборове и конференције по општинама ради формирања герилских јединица. Увече 17. јула одржан је збор недакуске и кањске општине, на коме је формиран батаљон. За команданта батаљона изабран је Павле Жижић, а за политичког руководиоца Вукић Добричанин. Исте вечери одржана је конференција и у селу Чеочу, на којој су говорили комунисти Лале Вуксановић и Војо Лешњак. Том приликом је формирана Чеочко-селска чета, са командиром Ђуром Ракочевићем. Те вечери формиран је и окладски вод. У шаховићкој и павинопољској општини формиране су чете: Шаховићска, са командиром Радомиром Јанкећићем, Папска, са командиром Павићем Радовићем, Гранчаревска, са командиром Лазаром Џоковићем, Мусличка, са командиром Милинком Брајковићем, Павинопољска, са командиром Нешом Јоксимовићем и Чокрлијска. Са десне стране Лима формиран је Затонски батаљон, са командантом Душаном Кораћем и политичким руководиоцем Бранком Радичевићем. Затим је формирана расовска чета, са командиром Милојем Добрашиновићем. У Савинопољској општини формиран је батаљон, са командантом Чедом Јурићем и политичким руководиоцем Малишом Шћекићем. Поред батаљона, формирана је и Пећарска чета, са командиром Савом Дендићем.

Као што се види, акције герилских одреда у бјелопољском срезу окупиле су већи број бораца у чете и батаљоне. У оваквој ситуацији Обласни комитет је решио да се ослободи Бијело Поље. У томе циљу формиран је штаб који ће руководити борбом за ослобођење Бијелог Поља, као и свим другим акцијама оружаних снага на територији бјелопољског среза. Командант овога штаба био је Јагош Рабреновић, а политички руководицац Рифат Бурџовић Тршо. Водови, чете и батаљони су, према добивеним задацима, извршили блокирање Бијелог Поља у току 18. јула и заузели одређене положаје према Пријепољу и Сјеници. Распоред јединица био је следећи: Недакуски батаљон на Џафића брду, Гранчаревска и Чеочко-селска чета и Окладски вод у Бања Селу, Мојковачка и Шаховићка чета и чета из Поља Колашинских биле су распоређене у Равној Реци и Церову, Затонски батаљон и Расовска и Лозанска чета налазили су се у Расову и на Оброву. Штаб за руковођење овом акцијом сместио се у селу Церово.

Један број чета из шаховићке и павинопољске општине обезбеђивао је слободну територију од евентуалног упада усташа преко Комарана и Бродарева. Ове јединице су држале положаје на линији Миоче—Лиса—Граб. Савино-

пољски батаљон и чета из Пећарске успоставили су положаје на простору Баре Сјеничке—Гошево—Гргаје ради обезбеђења од евентуалних напада усташких жандарма из сјеничког среза. Тих дана усташки жандарми су вршили претресе у граничним селима сјеничког и бјелопољског среза, тражећи од сељака оружје а упут су пљачкали стоку и друге ствари по кућама. Они су 19. јула упали у село Црвско да траже оружје. Једна група сел>ака из села побегла је од њих у шуму. Сељаци су припуцали на усташке жандарме, а ови су због тога одвели из села Црвска 10 људи у жандармеријску станицу у Трешњевицу као таоце. Одбегли сељаци из Црвска позвали су друге сељаке из околних села и истог дана су напали Трешњевицу. Усташки жандарми су се повукли, а наоружани сел>аци су ушли у жандармеријску станицу и општинску зграду, ослободили затворенике и уништили архиву. Сељаци су тражили да Савинопољски батаљон поседне Бару, што је овај и учинио. Батаљон је посео и усташку жандармеријску станицу у Трешњевици.

Црногорска и српска реакција, иако малобројна, чинила је све да међу устанике унесе сумњу у успех борбе против окупатора. Због тога је слала поједине људе да наговарају борце да одустану од напада на Бијело Поље, јер ће наступити „страшна италијанска освета“, па ће „изгинути и ово мало преосталог Српства“. У Гранчаревску чету и Окладски вод упућени су Мијаило Минић и Јово Лазаревић, у Равноречку чету Филип Хајдуковић и Милан Радовић, у Недакуски батаљон Димитрије Булатовић и Јован Радовић. Ове посетиоце устаници су називали „италијанским парламентарцима“, јер су носили беле барјачиће.

Месни комитет је дао упутство комунистима, а штаб је издао командама наређење да се у свим батаљонима и четама одрже конференције, на којима је требало утаницима објаснити како да се понашају кад уђу у Бијело Поље. Наређено је да се не сме залазити у трговине и самовољно ма шта узимати из њих или из магацина и приватних кућа, нити се смеју вршити било каква насиља или се непристојно понашати према становништву.

Устаничке јединице су 19. јула очекивале наређење за напад на Бијело Поље. Међутим, Обласни комитет је добио писмо од делегата ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, у коме је било дато упутство да се не нападају већа места, него да се изводе герилске акције. На основу тога штаб устаничких јединица издао је наређење да се све устаничке јединице повуку од Бијелог Полја, јер се привремено одустаје од његовог ослобођења. Ово наређење је изазвало пометњу међу устаницима око блокираног Бијелог Поља.

Штаб није ни сачекао да се све устаничке јединице повуку, него се он одмах по издавању наређења повукао са положаја са неким јединицама. Већи број јединица није се повукао због тога што се командно особље није сложило са наређењем, а ни устаници нису желели да се повлаче са положаја већ опседнутог Бијелог Поља. Ове јединице су извршиле јуриш на град 20. јула. Први је продро у Бијело Поље Недакуски батаљон. Затонска чета је заузела зграду бившег среског начелства, у којој је заробила неколико италијанских официра. Борци су отворили затвор и из њега ослободили људе које су Италијани били похапсили као таоце. Расовска чета је заузела доњу махалу. Последња тачка отпора била је гимназија, на коју су вршили притисак устаници под командом Крста Радојевића. Око 12 часова зазвонило је школско звоно у Гимназији и на згради се залепршала бела застава. Ту је била заробљена последња група италијанске посаде у Бијелом Пољу. Италијани су у овој борби имали једног мртвог и око 6 рањених, док су сви остали били заробљени. Устаници су имали тројицу лакше рањених. Заплењено је 3 тешка митраљеза, 6 пушкомитраљеза, неколико малих и један тешки минобацач, око 150 пушака, затим један магацин муниције и један магацин са одећом, обућом и животним намирницама.

У оним јединицама које су се према наређењу оперативног штаба повукле и нису учествовале у ослобођењу Бијелог Поља настало је незадовољство. Устаници су се осетили погођени што су напустили фронт. Неки су почели да окривљују штаб што је издао наређење о повлачењу, а други су злонамерно, из непријатељских побуда или несвесно, окривљивали за то само Рифата Бурџовића Трша због тога што је он муслиман. Али су сви они који су искрено желели борбу против окупатора убрзо увидели да је свако оптуживање друга Трша било бесмислено.

Ослобођењем Бијелог Поља ослобођен је од окупатора цео бјелопољски срез. Партијска организација овога среза предузела је све мере да се заведе ред и онемогући ма какав покушај изазивања нереда, пљачке, освете и да се обезбеди лична сигурност грађана како у тек ослобођеном граду, тако и на територији целог среза. Истог дана када је ослобођено Бијело Поље, у њему је успостављена Команда места и за команданта наименован Милоје Добрашиновић, а за политичког руководиоца Бранко Радичевић, члан Месног комитета. За одржавање реда у срезу, а нарочито у Бијелом Пољу, организована је народна милиција са командантом Милорадом Бакочем. Знак милиције је била црвена трака око леве руке. За шефа оружаних снага бјелопољског среза наименован је Душан Кораћ. Истог дана формиран је Војни комитет. Чланови Војног комитета су

били: Рифат Бурцовић, Душан Кораћ, Станко Булатовић и Томаш Жижић, као представници Комунистичке партије, затим Милоје Добрашиновић, прота Милош Поповић, муфтија Харун Ламежевић, Марко Булатовић, Данило Обрадовић и Андра Станић, као представници грађанских странака. Војни комитет је вршио двојаку функцију: руковођење војним акцијама и војним питањима уопште и дужност народноослободилачке власти у срезу. Тако је Војни комитет био и први народноослободилачки одбор у Санџаку.

Сутрадан по ослобођењу Бијелог Поља одржан је збор грађана. На овом збору пред 5.000 грађана говорили су Рифат Бурцовић Тршо и Милоје Добрашиновић. Они су **истак** **III** значај борбе против окупатора и позвали Србе, Црногорце и муслимане да од почетка уједине своје снаге у борби против фашистичких поробљивача земље. На збору је објављено формирања Војног комитета као првог органа војне и грађанске власти на ослобођеној територији. Прочитана су имена чланова комитета, што су присутни грађани са одобравањем и одушевљењем прихватили. Војни комитет је координирао и са оружаним акцијама у колашинском и беранском срезу. Он је предузео мере за преговоре и споразуме са муслиманима. Поред делегација које је слао у муслиманска села ради договарања и споразумевања о заједничкој борби, Комитет је издавао наређења устаничким јединицама за предузимање мера заштите становништва на територији среза од напада домаћих реакционарних елемената. Он је вршио оне функције народне власти које је касније имао срески народноослободилачки одбор. За одржавање узорног реда, нарочито у Бијелом Пољу, комунисти су добили високо признање огромне већине грађана.

У команди места одржано је 21. јула саветовање бивших државних службеника и официра и подофицира бивше југословенске војске. На овом саветовању узео је учешћа у дискусији и Рифат Бурцовић Тршо. Указујући на значај устанка, он је говорио о улози официра и подофицира у овој борби коју је народ повео. Тршо је позвао све службенике, подофицире и официре да заузму своја места у редовима бораца против окупатора и домаћих издајника.

Месни комитет КПЈ за бјелопољски срез и Војни комитет су, после ослобођења овога града и успостављања реда у њему, дали упутство партијским организацијама и свима онима који су били спремни за борбу да по општинама одржавају зборове на којима ће упознати народ са циљевима борбе против окупатора као и о успесима те борбе у срезу и земљи. После објашњења, на зборовима је требало бирати нове председнике општина, који би радили у интересу народа и у интересу борбе против окупатора. Тамо где није

било могуће одржати зборове или конферендије грађана због близине непријатеља, у упутству је речено да се у договору са појединцима привремено поставе нови председници или задрже стари, уколико буду желели да раде у интересу ослободилачке борбе. Партијске јединице е^а поступиле према добивеном упутству. Зборовима су присуствовали и на и>има говорили чланови Месног комитета, а на неким и чланови Обласног комитета. За неколико дана одржанк су зборови по свим опдггинама, и на њима је успостављена нова власт и изабрани нови чланови њених органа. Поред тога, на овим зборовима формиран су и нови батаљони и чете, где раније нису постојали. Приликом формирања ових јединица народ је на зборовима бирао и команде чета и штабове батаљана. У Шаховићима је 22. јула формиран батаљон, са командантом Савом Дрљевићем и политичким руководиоцем Томашом Жижићем, а успостављена је и Команда места за цео Вранеш. Саво Дрљевић је тих дана вршио и дужност команданта места. Неколико дана касније формиран је и Павинопољски батаљон, са командантом Нешом Јоксимовићем и политичким руководиоцем Милованом Јелићем. У равноречкој општини формиране су две чете. Командир прве чете био је Манојло Булатовић, а друге Вуле Журић.

ПРВЕ АКЦИЈЕ ПРОТИВ ОКУПАТОРА У ПЉЕВАЉСКОМ И МИЛЕШЕВСКОМ СРЕЗУ

Оружане акције против окупатора у бјелопољском срезу претвориле су се у општи устанак народа, а у осталом делу Санцака комунисти о њему још нису били обавештени. Они су преко окупаторских посада или квислиншких власти сазнали да се нешто десило у Црној Гори, у Бијелом Пољу и у Србији. Неколико дана после напада на Совјетски Савез Љубиша Миодраговић је одлазио у Бијело Поље. Тамо су му неки чланови Обласног комитета рекли да се треба припремити за оружану борбу против окупатора. Још се није знало када ће и како отпочети оружана борба. Комунисти, за које су усташе сазнале, напустили су Пријепоље и по селима вршили припреме за предстојећу борбу. Комунисти у Пљевљима нису напустили варош ни до 13. јула, када је избио општи устанак против окупатора у Црној Гори, јер италијански гарнизон у Пљевљима није предузимао никакве мере против коумниста све до напада на жандармеријске станице у Мојковцу и Шаховићима. Тек 16. јула после подне кретала се улицама Пљеваља једна јача италијанска патрола, са официром на челу, која се грубо

понашала према грађанима зато што је не поздрављају фашистичким поздравом. Патрола је неке грађане чак и шамарала. Комунисти су тек тога дана сазнали да се у Црној Гори воде борбе, да су нападнути Мојковац и Шаховићи и да је међу италијанским карабинијерима било жртава. Тога дана Велимир Јакић, секретар Месног комитета КПЈ за пљеваљски срез, напустио је Пљевља. Варош су напустили још неки комунисти, као и они људи који су се истакли као борци против окупатора. У Пљевљима су још остали они комунисти за које се мислило да нису проказани Италијанима, но ни они нису зановили у својим кућама. Када је наступио полицијски час, карабинијери су отпочели претрес. Прво су отишли у кућу родитеља Велимира Јакића и у њој извршили претрес. Сутрадан су напустили Пљевља сви чланови Партије. Италијани тада нису успели да ухапсе ниједног комунисту.

Недељко Мердовић је стигао у Пљевља тек 17. јула. Он је истог дана увече отишао у село Комино, где се налазио Велимир Јакић, док су остали чланови Месног комитета били по другим селима. Због тога је састанак Месног комитета одржан 18. јула. Састанку комитета није присуствовао Владо Дамјановић, јер се налазио у Бобову, и Мићо Зорић, који је пре 13. јула био отишао у Цетиње. Мердовић је упознао Месни комитет са одлуком Обласног комитета о почетку оружане борбе против окупатора, као и о успесима устанка у Црној Гори и о акцијама у бјелопољском срезу. На састанку је решено да се формирају герилски одреди и да се разоружавају жандармеријско-карабинијерске посаде, руше ттрупости и мостови, руше телефонски стубови и прекидају телефонске линије, као и да се постављају заседе на погодним местима. На састанку је даље одлучено да Велимир Јакић оде у Бобово, где се већ налазио Владо Дамјановић са Владимиром Кнежевићем. Требало је да се Дамјановић врати на Косаницу. Мишо Павићевић је упућен у Потпеће, Данило Кнежевић у премћанску општину, а Будо Милићевић у Крушево и околна села.

Недељко Мердовић је продужио из пљеваљског у милешевски срез. Тамо је Месни комитет, када је сазнао за устанак у бјелопољском срезу, повукао из Пријепоља неколико чланова партије, и у Јучицама 19. или 20. јула формирао партизанску чету од око 30 бораца, у којој су били углавном чланови Комунистичке партије из Пријепоља, Ивања и Велике Жупе. За командира чете изабран је Раде Дивац. Када је стигао Мердовић, одржан је састанак Месног комитета на коме је одлучено да новоформирана чета одмах почне да руши пут у Струговима између Пријепоља и Бродарева и да настави формирање партизанских

јединица у другим местима. Чета је поред рушења пута оборила и телефонске стубове од Велике Жупе до Стругова.

У пљеваљском срезу су комунисти обавештавали народ на конференцијама и зборовима о устанку у Црној Гори и у суседном бјелопољском срезу. На неким конференцијама су одмах формиране герилске групе и одреди. У Потпећу је одржана конференција у кући Милије Срдановића, на којој је говорио Мишо Павићевић. Присутни сељаци су изјавили да се слажу са одлуком о отпочињању борбе против окупатора и да су спремни да у њој учествују. На Маљевцу код села Забрђа формиран је герилски одред од другова који су изашли из Пљеваља. Герилски одреди и групе формиран су у Крушеву, Бобову, Мелџу, Маочу.

Прва оружана акција против окупатора у пљеваљском срезу извршена је 20. јула. У ноћи између 19. и 20. јула устаници су напали карабинијерску посаду на Жабљаку, која се предала у зору. Тога јутра три карабинијера су напустила жандармеријску станицу на Косаници и пошла за Пљевља. Једна група сељака са Косанице, пошто није хтела да их нападне у близини свога села, отишла је преким путем преко Зеленог борја у село Потпеће и обавестила тамошње сељаке о повлачењу карабинијера са Косанице. Једна наоружана група сељака из Потпећа окупила се и заједно са сељацима из Косанице сачекала код Водоплава карабинијере. Када су ови наишли, сељаци су припуцали на њих. Један карабинијер је рањен, док су друга двојица побегла, оставивши једног коња под товаром. Сељаци су запленили 3 пушке, 1 пиштољ, нешто ручних бомби и сандук муниције. Рањеног карабинијера су превили и пустили да оде у Пљевља. После ове акције искупили су се и остали сељаци на договор ради организовања одбране села у случају да га Италијани нападну. Тога дана су и бивши југословенски жандарми напустили жандармеријску станицу у Очаку. Али телефонска веза са Пљевљима није била прекинута, па су два карабинијера, која су побегла када су сељаци на њих припуцали, обавестили своју команду у Пљевљима да је у Потпећу извршен напад на њих. Италијанисуиз Пљеваља послали неколико камиона са војницима и мотоциклисте у правцу Потпећа. Они су успут прихватили своје карабинијере, затим су код села Башчиновића заузели положаје и са њих отворили ватру из митраљеза и пушкомитраљеза на околна шумовита брда. У Башчиновићима су попалили неколико кућа, затим су се вратили у Пљевља. У Потпећу није била формирана чврста герилска јединица због тога што није остављен после одржане конференције ни један члан КП способан да то учини. Или Месни комитет није био у могућности да у овом важном месту, кроз које води комуникација од Пљеваља преко

Косакице и Таре за Црну Гору, остави члана МК или бар члана КП, или је пак сматрао да тај задатак може извршити Драго Бојовић, коме је поверено да формира герилску јединицу у селу и да њоме руководи. Он међутим, није био у стању да то учини. Сел>аци су сами организовали страже, које су крстариле одређеним тереном и мотриле да их Италијани не изненаде евентуалним упадом у село. Слично је било и са Косаницом. Месни комитет је био одлучио да се Владо Дамјановић врати из Бобова у Косаницу. Али је секретар Месног комитета пропустио да га о томе извести када је стигао у Бобово. Тако су се у Бобову нашли Велимир Јакић, Влада Дамјановић и Владимир Кнежевић Волођа. Косаница је остала без организоване јединице.

И карабинијери из жандармеријске станице на Челебићу у фочанском срезу повукли су се 20. јула и пошли у Пљевља. Било их је 16. Они су са собом терали три натоварене мазге. Једна патрола из Пљеваљског герилског одреда отворила је на њих ватру када су се спуцгали у село Комино. Карабинијери су такође одговорили ватром и наставили пут за Пљевља. Удаљеност између герилаца и карабинијера била је сувише велика и препуцавање није имало другог дејства сем што су италијански војници изашли из Пљеваља до села Радосавца и ту прихватили крабинијере.

Владо Дамјановић и Владимир Кнежевић су преко Јагоша Кнежевића, Слободана Рончевића и Живка Џуверовића заказали у Бобову конференцију са сељацима за 20. јули. Тога дана стигао је у Бобово и Велимир Јакић, који је обавестио другове о одлуци Месног комитета, договорио се са њима да прикупе пгто више људи ради напада на жандармеријску станицу у Мељаку и ради разоружавања тамошње жандармеријско-карабинијерске посаде. Поменути другови су са 15 сел>ака пошли из Бобова у Мел>ак. У Мељшу се групи придружио повећи број сељака. Жандарми у Мељаку су се изјаснили за борбу против окупатора. Три карабинијера, колико их је било тамо, разоружани су без тешкоћа. После разоружавања карабинијера формиран је герилски одред. Једна грута сел>ака није ни сачекала формирање одреда него је пошла према Шупљој стени, где је немачки инжењер Вебер вршио припреме за експлоатацију руде цинка и олова. Вебер је сазнао за долазак сељака, па је побегао према Челебићу. Сел>аци су разнели сав технички материјал који се тамо налазио, као и животне намирнице. Герилци су дошли до једне пушке, дурбина, непгго експлозива и радиоапарата. Радиоапарат је предат Јагошу Кнежевићу, који га је инсталирао у основној школи у Слатини. Разоружане карабинијере герилци су

држали неколико дана у Мел>аку, затим су их спровели до близу села Комина, одакле су сами продужили за Пљевља.

У премћанској општини формиране су тих дана четири чете: Боровско-крупичка, са командиром Милошом Перуничием, Вашковско-премћанска, са командиром Урошем Кнежевићем, Варинско-чавањска, са командиром Станком Војиновићем, и Замаочка са командиром Петром Војиновићем. Након тога на Пандурици је формиран батаљон, у који су ушле поменуте чете. За команданта батаљона, изабран је Перо Војиновић.¹ Из овог батаљона издвојена је једна мања група, која је под руководством Ђорђија Перуничиа, Милије Кнежевића и Маринка Голубовића разоружала жандарме у станицама Вруљи, Матаругама и Мијаиловици, као и на Јабуци и Шербетовцу у милешевском срезу. Жандарми у станици на Бољанићима сами су напустили село и разишли се. Тиме је цео пљеваљски срез остао без окупаторских посада, изузев Пљеваља. За напад на Пљевља још није било довољно снага. Месни комитет је одлучио да се за ослобођење Пљеваља изврше солидне војничке и политичке припреме. По селима су одржаване конференције, на којима је говорено о успеху устанка у Црној Гори и о ослобођењу Бијелог Поља. Комунисти су позивали народ да ступи у герилске одреде како би се припремили за ослобођење Пљевла>а. У више села формиран су герилски одреди, а у неким и батаљони на територијалном принципу.

Пљеваљски герилски одред добио је задатак да изврши неколико значајнијих акција у циљу блокаде Италијана у Пљевљима. Одред је прекинуо телефонске линије између Пљеваља и Чајнича, затим порушио један мост и неколико пропусти на путу између села Метаљке и Чајнича. На овом терену је и група омладинаца из Бољанића и Глиснице прекинула телефонску ликију, а група герилаца из готовушке општине прекинула је телефонску линију на терену Крћа. Када је пљеваљски герилски одред извршио задатак на путу Пљевла>а—Чајниче, пошао је у клисуру Сутјеску на територији прибојског среза да тамо поруши велики камени мост на путу Пљевља—Рудо. Одред је понео са собом и нешто експлозива заплећеног у Шупљој Стени. Због неискуства, а и мале количине експлозива, мост је само делимично оштећен. Карабинијери у жандармеријској станици на Бучју уплашили су се од експлозије, па су побегли у Пљевља. Одред је прекинуо и телефонску линију између Пљеваља и Рудог. Герилске групе из Пушоњског Дола и Ђурђевића Таре порушиле су већи број пропусти

¹ Перо Војиновић се убрзо одметнуо и ступио у службу окупатора.

на путу од Ђурђевића Таре према Пљевљима, и онеспособиле пут на више места. Герилске групе из премћанске општине порушиле су неке мостове у Матаругама на путу Пљевља—Бијело Поље. Тако су Пљевља, после неколико дана акција герилских одреда и група, била остала без телефонских веза и у извесној мери друмског саобраћаја са Чајничем, Рудом, Прибојем, Пријеполем и Црном Гором преко Жабљака.

Месни комитет КПЈ за пљеваљски срез сместио се у Маочу. Он је био повезан телефонском линијом са Обласним комитетом у Бијелом Пољу. Према упутству Обласног комитета вршио је припреме за ослобођење Пљевља. У том циљу упућени су на Жабљак Данило Кнежевић и Данило Јауковић да се договоре са Месним комитетом КПЈ за Шавник о учешћу једног дела устаника шавничког среза у ослобођењу Пљевља. Крајем јула стигли су у Маоче Липовско-морачки батаљон из колашинског среза, под командом резервног капетана старог Ђура Раосављевића, и један Бјелопољски батаљон, под командом Радомира Јанкетића и политичког руководиоца Живка Жижића. Са овим батаљоном дошао је и Рифат Бурковић. Оба батаљона имала су сваки по 100 људи. У Маочу је одржан шири састанак, на коме је разматрана могућност напада на Пљевља и његово ослобођење. Овом састанку је присуствовао и Јбубиша Миодраговић из милешевског среза. До напада на Пљевља није дошло због италијанске офанзиве на ослобођену територију у Црној Гори и у бјелопољском срезу.

Док су комунисти у пљеваљском срезу одржавали конференције и позивали народ у борбу против окупатора, дотле је једна група људи из Пљевља одлучно иступала против сваке оружане борбе. Али пошто у томе није успела, она се у знак протеста вратила у Пљевља. После првих акција герилских одреда и група, Италијани су позвали све бивше председнике сеоских општина на конференцију у Пљевља. Они су се надали да ће помоћу општинских власти успети да очувају ред и спрече оружану борбу народа. Међутим, на ову конференцију је дошло само неколико председника из општина које су се граничиле са Пљевљима. Италијани су видели да по селима нема власти на коју би се они могли ослонити. Због тога су се обратили среском начелнику у Пљевљима Павлу Ђуровићу, који је неколико пута слао виђеније људе и родитеље бораца из Пљевља да одвраћају герилце и народ од оружане борбе, нарочито од напада на Пљевља.

Истог дана после ослобођења Бијелог Поља италијанска посада из Бродарева побегла је у Пријеполје, а одакле је продужила за Пљевља. Војин Бојовић и Стеван Томовић су тада отишли у Бијело Поље да траже упутства за рад у Бродареву и околини. Они су Бранку Радичевићу

и Милоју Добрашиновићу изнели ситуацију и расположење српског и црногорског становништва у општини. Радичевић и Добрашиновић су им саветовали да се врате натраг у Бродарево и да окупљају људе за борбу, а да ће за који дан доћи јединице из бјелопољског среза и помоћи им при организовању људи и припрема за ослобођење Пријепоља. У Бродарево је одмах после повратка Бојовића и Томовића из Бијелог Поља стигао из Лековине један вод герилаца. Тога дана дошао је из Страњана у Бродарево и Добрица Баковић са групом људи. На шшицијативу другова из Бродарева и Добрице Баковића формирана је Бродаревска герилска чета, са командиром Секулом Радуловићем.² Чета је имала два вода, са водницима Вељком Драшковићем и Радованом Јанковићем. Она је добила задатак да поруши и закрчи пут у Струговима и да покида телефонску линију на том простору.

Герилци су покушали да придобију за борбу и муслимане из бродаревске општине. Ради тога је онамо одлазио и Смајо Мусић из Шаховића. Али су сви разговори и настојања остали без резултата. Један број виђенијих муслимана из ове општине, на челу са председником општине Шерифом Башићем, побегао је у Пријепоље. Они су тамо проносили узнемирујуће вести како Црногорци жаре и пале по Бродареву и убијају муслимане, иако су герилци имали посебне обзире према муслиманском становништву. После неколико дана вод из бјелопољског среза повучен је у Лековину. У Бродареву је остала Бродаревска чета. Међутим, усташе из Пријепоља и избегли муслимани из Бродарева пошли су на герилце. Бродаревска чета није прихватила борбу, него се неорганизовано повукла према Кичави. Онамо се повукао и већи број породица из оних села чији су се чланови налазили у чети.

Усташе су без борбе ушле у Бродарево. Шериф Башић је поново постао председник општине, а Ћерим Куртеревић жандарм из Сјенице командант места. Но он је брзо смењен и на његово место је постављен Шериф Башић. За председника општине је постављен Мурсел Бећировић, а за кмета Шефко Шпиртовић. Шериф Башић је заузео помирљив став према Србима. Он је настојао да се сељаци који су се повукли према Кичави врате својим кућама. Обећавао им је да им ништа неће учинити. Тада се вратило својим кућама око десетак људи са породицама.

Усташе у Пријепољу су настојале на све начине да учврсте своју власт. Котарски предстојник (срески начел-

¹ За командира чете прво је био одређен Раде Зиндовић, а Секула Радуловић за политичког руководиоца и лице за везу са Бијелим Пољем. Али Раде Зиндовић није хтео да се прими ове дужности.

ник) Мухамед Танавић је сваки час издавао разне наредбе и упутства како би грађани схватили да заиста постоји усташка држава и њезина власт. Тако је 26. јула овај усташки предстојник у Пријепољу издао наоеђење да се у свим државним надлештвима и јавним установама на видним местима истакне штамано упозорење: „Хрвати, наш поздрав је: За дом спремни!“.

БОРБЕ У БЈЕЛОПОЉСКОМ СРЕЗУ И РАД НА ОСЛОБОЂЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ

Одмах после избијања устанка у Црној Гори и оружаних акција у бјелополском срезу, Стјепан Јаковљевић је отпутовао из Пријепоља у Нови Пазар, где се са тамошњим немачким командантом договорио о организовању одбране сјеничког среза и о нападу на устанике у бјелополском срезу. Он је у Новом Пазару добио 20 војничких пушака и муницију, што је подељено „сигурним муслиманима“ у Сјеници. Јаковљевић је 20. јула затражио од заповедника 4. оружане пуковније у Сарајеву 100 војничких гтушака и 5.000 метака ради наоружавања „сигурних муслимана у удаљеним селима“, којима је претила „највећа опасност од црногорске освете“. Он је, поред тога, предложио да се „из Горажда пребаци у Сјеницу једна чета хрватске војске“.

Када је Савинопољски баталон 20. јула ушао на територију барске општине и посео жандармеријску станицу у Трешњевици, усташки жандарми су рано ујутро истог дана кренули из Сјенице према Барама. Они су повели са собом и наоружане муслимане. Усташе су тих дана оснивале нову војну формацију коју су сачињавали наоружани муслимани и назвали су је „усташка муслиманска милиција“. Ова милиција је била под командом усташких жандармеријских станица. Ова усташка војска која се кретала од Сјенице, попалила је успут српска села Вишњево и Гошево, а после подне се сукобила са Савинопољским батаљоном код Трешњевице. Савинопољски батаљон се повукао на територију бјелополског среза и заузео положаје на простору Дебељ—Пећарска.

Стјепан Јаковљевић је 21. јула известио заповедништво 4. оружане пуковније и заповедништво војне крајине у Сарајеву да су „побуњеници“ заузели Бијело Поље 20. јула у 17 часова и заробили једну чету италијанских војника. Даље је известио о борбама код Бара Сјеничких и Буђево, затим да је добивене пушке и муницију поделио „поверљивим муслиманима“ и ставио их под команду својих жандармеријских станица. Он је затражио још 10 пу-

шкомитраљеза, 100 пушака, 10.000 метака и 5 сандука ручних бомби. А 23. јула је послао извештај из Сјенице о борби код Угринца и о томе да су италијански авиони бацали летке у којима „позивају побуњенике да се умире и врате својим кућама“. На крају је предложио следеће:

„Сада би било угодно да хрватска војска окупира Санџак... под изговором да се уведе ред и заштити наш муслимански елеменат, који је овде у већини. Ми-слим да се ова прилика не би смела пропустити уколико се уопште рефлектира на Санџак и да извршимо свету дужност, да заштитимо муслимане Хрвате у Санџаку“.

Према одлуци Војног комитета, шеф устаничких војних снага бјелополског среза наредио је покрет јединица у правцу угроженог рејона. Пошто су усташки жандарми, заједно са усташком муслиманском милицијом, запосели прилично широк простор према бјелополском срезу, то су устаничке снаге образовале два фронта: Баре Сјеничке и Корита. На Барама су се налазиле следеће устаничке јединице: Савинопољски, Мојковачки и Равноречки батаљон, Недакуска и Бјелополска чета, као и чета из Поља Колашинских и чета из барске општине. На фронту код Корита налазили су се: Затонски батаљон, Расовска, Лозанска, Костеничка и Коритска чета, као и Штитарско-брзавски батаљон из беранског среза. Тако је до 22. јула запоседнут цео фронт према сјеничком срезу. Тога дана је извршен напад на усташке оружане формације. Борба је вођена цео дан око усташког упоришта Угринца.

Због невештог руковођења борбом и неповезаности команде са свим једошицама, устаници су претрпели озбиљне губитке. У тој борби је попшуо Шукрија Међедовић, истакнути комуниста бјелополске партијске организације. Поред Међедовића, погинули су Димитрије Фурунџић из Расова, Здравко Пајевић, омладинац из Бистрице, затим омладинци из Пећерске Недељко Поповић и Ново Недовић, Милан Синђић из Мојковца, а рањено је више бораца, међу којима Војислав Булатовић Струњо из Бијелог Поља, Душан Томовић из Мојковца и Исак Цвијовић из Сутивана. Поред тога, неколико њих, са Милинком Радовићем и Вулом Журићем, покушали су из непријатељских побуда према муслиманима да организују пљачкање и паљење муслиманских кућа. Муслиманско становништво је масовно почело да бежи дубље на територију сјеничког среза. Комунисти су против ових разбијача устанка брзо интервенисали и спречили пљачке и паљевине. Бесни због тога, ови људи

су напустили фронт.¹ Устаничке снаге су се повукле на територију бјелопољског среза и запоселе положај фронтално према усташама. Усташе су такође остале на својим положајима и десетак дана нису покушавале да пређу на територију бјелопољског среза.

На Корита је напала муслиманска милиција из штавичког среза. Са овом милицијом налазили су се и жандарми који су били вични борби. Милиција и жандарми су продрли до села Ивања. Устаници су морали да заштите станорчиштво. Да би се осигурали од муслимана из Затона, послали су делегацију устаника, на челу са Душаном Кораћем, која је муслиманима из ове општине понудила да и они заједно са устаницима ступе у борбу против заједничког непријатеља. Већина муслимана је била спремна да прихвати предлог устаника, али је хоџа из Годијева одбио сарадњу, уз образложење да су „комунисти против вере“, а он „као свештеник мора бити против комуниста“. Нагласио је да „тако мисли сваки Турчин, а Турска је уз Немачку“, па се и они морају „држати Турске“.

Устаничке снаге су дочекале непријатеља са Пештера и одбациле га. У тој борби погинуо је командант Штитарско-брзавског батаљона капетан бивше југословенске војске Томо Зечевић и командир Затонске чете Душан Томовић, судијски приправник. После одбацивања непријатеља код Корита, фронт је неко време био устаљен и протезао се целом линијом бјелопољско-сјеничког среза и продужавао границом Црне Горе све до Гусиња и Плава преко Умљевице и Чакора.

Приликом напада на коритску општину, муслиманска милиција и жандарми опљачкали су од српског становништва, поред осталог, 500 оваца. Стока је подељена „ратнишгма“ у селу Ђерскаре у штавичком срезу. Поред опљачканих оваца одузиман је, као казна, одређен број оваца од оних муслимана са Пештера који су били позивани а нису отишли на фронт код Корита. И ове овце су стављене у „општи фонд“ за поделу учесницима у борби против устаника у бјелопољском срезу.

Након стабилизације фронта Војни комитет је наредио да се изврши реорганизација устаничких јединица у вези са распоредом руководећег кадра и обједињавањем фронта под једну команду. Све до 3. августа на овом фронту није било борби. За то време комунисти су организовали политички рад у јединицама. На фронту је издаван лист „Герилац“, који је умножаван на шапирографу. По четама је читана марксистичка и друга напредна литература. Из Би-

¹ Радовић и Журић су касније отајали у четнике и истакли се као отворени сарадници окупатора.

јелог Поља стизале су редовно вести, које су читане у свим јединицама. Вести су слате и у сва села бјелопољског среза. Исхрана у јединицама је била прилично добро организована. Свака чета је имала економа и казане у којима је кувана храна. Из Бијелог Поља доношен је сваког дана хлеб на положаје, по један килограм на борца. Као вариво устаници су добијали пиринач, а добијали су и шећер као следовање. Јединице су снабдеване месом од добровољних прилога сел>ака из села где се налазио фронт.

За време од 16 дана трајања слободе на територији бјелопољског среза комунисти су неуморно радили на проширењу борбе против окупатора. Обласни комитет КПЈ за Санџак предузео је све мере да се успоставе добри односи са муслиманима и осигура заједничка борба. Комунисти су одлазили у муслиманека села и тамо одржавали конференције, уже састанке и водили појединачне разговоре са људима. Војни комитет је послао упутства лицима за везу са народом у јединицама које су се налазиле на фронту да успостављају везу са муслиманима личним контактом или путем писама. Са фронта су свакодневно упућивана писма појединим људима из сјеничког среза па и у Сјеницу у којима су објашњавани циљеви борбе против окупатора. У писмима је истичано да борци који су се дигли против окупатора немају ништа против муслимана и не воде бопбу против њих него против окупатора и оних који га помажу. Муслимани су позивани да напусте своје вође, који раде за рачун окупатора распирујући братоубилачку борбу. Једна делегација из Павиног Поља, са Милованом Јелићем, одлазила је у Бродарево ради преговора. Није пропуштен скоро ниједан погодан моменат да се нешто учини на успостављању добрих односа са муслиманима. Муслиманска реакција из градова имала је, међутим, велики утицај на непросвећене, сујеверне и заостале муслиманске масе.

Одмах после ослобођења Бијелог Поља народна власт је организовала помоћу др Мартиновића санитетски курс, који је похађало преко 20 девојака. Курс је радио све до напуштања Бијелог Поља, 6. августа. Ове омладинке су дуже времена биле једино особље које је вршило санитетску службу у партизанским јединицама.

Војни комитет је поклањао пажњу и пољопривредним радовима. Организовано је сабирање летине путем моба. Поред тога, Месни комитет КПЈ за бјелопољски срез предложио је да се народу као помоћ поделе извесне намирнице, што је Војни комитет прихватио. Подељено је 12 вагона соли и 20 вагона кукуруза. Сиромашним грађанима у Бијелом Пољу такође је додељивана помоћ.

Ни српска ни црногорска реакција нису мировале. Оне су проносиле вести о скором доласку велике италијанске вој-

ске, која ће извршити одмазду над народом, што ће бити „страшна трагедија коју су проузроковали комунисти". Видећи да народ иде у борбу, један део реакције је пошао и сам на фронт да би хушкао борце против муслиманског становништва и одвраћао их од борбе против окупатора. А када им није било дозвољено да пљачкају и пале по муслиманским селима и када нису успели да борце придобију за своје планове, они су напустили положаје и повукли се у позадину да тамо раде на разбијању устанка. И поред таквог њиховог иступања, устаничко руководство није предузимало против њих никакве казнене мере, јер су и Обласни комитет КПЈ за Санџак и Месни комитет бјелопољског среза настојали да борба против окупатора обухвати што шири круг људи.

Муслиманско становништво у бјелопољском срезу узело је углавном пасиван став, иако је из редова муслимана било неколико истакнутих комуниста и организатора борбе. Утицај Комунистичке партије међу муслиманима био је до тада слаб. Али за 16 дана слободе и рада народне власти муслимани су могли да се увере и уверили су се да једино комунисти и људи који искрено сарађују са комунистима желе сарадњу и са њима — муслиманима и да комунисти једино раде на братству и јединству народа и боре се против заједничког непријатеља.

ПОКУШАЈ ОКУПАТОРА ДА УГУШИ УСТАНАК

Крајем јула и почетком августа италијанске трупе, које су отпочеле операције против устаника у Црној Гори неколико дана после његовог избијања, приближавале су се територији Санџака. То су биле јединице из дивизија „Пустерија" и „Венеција". Италијански авиони су 28. јула почели да бомбардују нека села испод плашше Љубишње у мељачкој општини. Наредних дана су бомбардовали и друга села по Санџаку у којима су претпостављали да се налазе наоружане устаничке јединице.

Усташе су искористиле ово наступање италијанских трупа. Они су се активирали на фронту код Бара Сјеничких. Са својих положаја на Угринцу извршили су изненадни напад на устаничке положаје у бјелопољском срезу 3. августа. Иако су усташке формације овај напад брижљиво припремале, устаници су их спремно дочекали. Захваљујући доброј команди и храбрости бораца непријатељ је после трочасовне борбе одбијен и уз губитке се вратио на своје полазне положаје код Угринца.

У међувремену су припреме за ослобођење Пљеваља обустављене. Бјелопољском и Липовско-морачком баталлиону, који су се налазили у Маочу, наређено је да се врате на свој терен. Исто тако, наређено је да се врате на свој терен и сви батаљони, чете и одреди који су се налазили на фронту према усташама и муслиманској милицији дуж границе сјеничког среза. На десној страни Лима остале су Пећарска и Дебељска чета као чувари својих села од евентуалних изненадних напада усташа. Војни комитет у Бијелом Пољу надао се много бржем продору Италијава, па је издао наређење да се у што краћем времену изврши пренос животних намирница из бјелопољског магацина.

Пре напунгања Бијелог Поља, Месни комитет је упутио проглас народу бјелопољског среза у коме га је обавестио да се устаничке снаге привремено повлаче из Бијелог Поља пред надирањем надмоћнијих, италијанских трупа, и позивао га да не сарађује са окупатором и да чува и развија братске односе без обзира на верске и националне разлике.

Устаници су напустили Бијело Поље 6. августа после подне. Једшшце дивизије „Пустерија“ заузеле су Мојковац 7. августа и одатле продужиле преко Слијепач-моста за Шаховиће и Павино Поље. Оне нигде уз пут нису наишле на отпор. Италијани су из Берана послали једну војну јединицу у правцу Бијелог Поља, која је прихватила њихове раније заробљене војнике и официре и са њима се вратила натраг у Беране. Бијело Поље је овога пута остало неколико дана без ичије власти.

Поред чланова КП и СКОЈ, Бијело Поље је напустила и остала напредна омладина и сви они који су активно учествовали на успостављању нове власти или у неким другим акцијама. Повлачење није било добро организовано. Један део чланова Обласног и Месног комитета одржао је састанак у околини Мојковца после изласка из Бијелог Поља. На састанку је одлучено да се препоручи извесном броју омладинаца, људи и жене да се врате у своја места и да се не крију уколико им не прети опасност од окупатора. Неколико чланова из партијског руководства требало је да се врати у своја места ради одржавања везе са народом и припремања даљих акција. Од преосталог броја чланова Партије и СКОЈ формиран је Бјелопољски герилски одред. Овај одред је неко време боравио у околини Мојковца и на Бјеласици. Одред у почетку није предузимао никакве акције изузев политичког рада са мањим бројем људи у селима где је боравио. У то време је настала тешка ситуација за одред а и за оне који нису били у њему. Устаници су се плашили репресалија окупатора, због чега су натпуштали јединице и хитали у села да спасавају породице и

имовину, јер је код већег броја људи завладала сумња у могућност сузбијања продора окупаторских трупа и спречавања репресалија над становништвом. У овом одлучном моменту среско руководство Комунистичке партије се није снашло, па ни Обласни комитет, иако су се сви његови чланови налазили на територији бјелопољског среза. Без икаквог искуства у оваквим ситуацијама, они су решили да се треба привремено повући. Ову ситуацију покушали су да искористе петоклонаши и реакционари.

На територији Савиног Поља, Лозне, Азана, Расова и Затона са десне стране Лима остао је по шумама у близини својих кућа већи број наоружаних сељака ради заштите села од евентуалних напада усташа из сјеничког среза или муслиманске жандармерије и милиције из штавичког среза.

У Пљевља су 12. августа дошле италијанске јединице из дивизије „Пустерија“. Италијанске окупационе власти су лецима позвале на предају оне који су били устали у борбу против њихове власти, обећавајући живот онима који се буду предали. Окупатор је почео и са убиствима. Стрељан је Ратко Церовић напредан и угледан човек из Илиног Брда и још два сељака. То су биле прве жртве италијанског окупатора у пљеваљском срезу. Затим су са Жабљака довели у Пљевља групу устаника и тамо их стрељали. У овој групи налазили су се браћа Мурат и Бећо Мусић из Нове Вароши.¹

Од бомбардовања погинуло је у селу Кордовину седам а рањено шест лица, углавном старци, жене и деца. Нека села у мељачкој општини бомбардована су више пута. Поред ових репресалија, Италијани су хапсили и интернирали људе. У том циљу једна италијанска јединица од 400 војника дошла је из Пљеваља у Мељак 27. августа. У њој је било неколико муслимана из села Шљуке у мељачкој општини, као и три карабинијера која су герилци 21. јула разоружали у Мељаку. Карабинијери су поведени да би идентификовали оне који су их разоружали. У Мељаку истог дана ухапшено је око 15 људи. Међу њима било је и таквих који нису учествовали ни у каквим акцијама против окупатора.² Италијани су наредили да се 28. августа искупе људи из мељачке општине. На заказано место је

¹ Италијанска команда у Пљевљима затражила је податке о двојци Мусића из Нове Вароши пошто су били муслимани. Усташко котарско предстојништво у Новој Вароши одговорило је да су комунисти.

* Изгледа да су Италијани похватили људе према проказивању поменутих муслимана из села Шљука. Због тога се десило да су похватани и они који не само што нису учествовали у акцији против окупатора него су неки од њих били и против тих акција.

дошао велики број сељака. Од њих је тражено да предају оружје, а посебно оне три пушке од разоружаних карабинијера, да проказују комунисте и да буду лојални према окупационим властима. Кућа Милорада Радовића у селу Врби је запечаћена. Након два дана ова италијанска јединица је напустила Мељак и вратила се у Пљевља. Она је успела да од сељака добије свега неколико пушака. Италијани су повели са собом похватане сељаке, неколико их је интернирано, а остали су касније пуштени кућама.

У то време и у пљевалском срезу настаје доста тешка ситуација. Месни кошгет КПЈ за пљеваљски срез расформирао је пљеваљски герилски одред 17. августа због тога што се народ био уплашио и нерадо примао герилце, те је било тешко снабдевати јединицу намирницама.

И Месни комитет КПЈ за милешевски срез размотрио је у другој половини августа новонасталу ситуацију, па је дошао до закључка да се привремено треба повући, док се у народу не стиша страх од репресалија које је окупатор вршио. На основу тога донета је одлука да се партизанска чета привремено расформира. Они борци из чете који нису били познати као комунисти враћени су у Пријепоље.³ Док је извешан број познатих комуниста задржан у селима на левој и десној страни Лима,⁴ а једна група је отишла на Златар.⁵

Тако је Санцак остао без јединица које би биле у стању да врше оружане акције против окупатора. У граничним селима према усташким наоружаним формацијама остале су групе сељака под оружјем, спремне да бране своја села од евентуалног напада. Постојао је и бјелопољски герилски одред, али је и он одлуком партијског руководства бјелопољског среза привремено био искључен из акција. Италијани су се надали да ће у оваквој ситуацији постићи потпуно разоружање народа. И на Санцак је била примењена наредба о предаји оружја коју је издао Пирцио Бироли 5. августа. По овој наредби за прикупљање оружја и другог ратног материјала били су одговорни председници општина и сеоски кметови (старешине). За прекршај наредбе била је предвиђена казна до 10 година затвора, „ако дело не сачињава тежи преступ“, а за све друге преступе претило се одредбама ратног закона и чланом 249. италијан-

* У Пријепоље су били враћени Данило Пурић, Оелмо Хашимбеговић и Миле Ракетић.

* Тамо су остали Љубиша Миодраговић, Милутин, Раде и Драго Дивац, Душан Томашевић, Војко Дивац и други.

* На Златар су отишли Велибор Љујић, Смајо Влаховљак, Емин Хаџовић, Нијазија Мусабеговић, Живко Стојадиновић.

ског војног кривичног закона, којим се предвиђа смртна казна. И поред тога што су се устаници морали привремено повући, строге наредбе о гварају оружја нису дале резултате које је окупатор очекивао. У ово се окупатор уверио у Мељаку, куда је упутио већу војну јединицу и помоћу ње успео да прикупи свега неколико старих пушака.

Окупатор је и даље тражио помоћ од домаће реакције како би могао применити репресалије против учесника у оружаним акцијама и устанку. Српско-црногорска и муслиманска реакција су се такмичиле која ће од њих пре пружити већу помоћ окупатору. Свака је настојала да му се што више додвори. Овога пута муслиманска реакција је имала извесну предност и она ју је истицала. Отворено је стављала до знања да муслимани нису учествовали у устанку нити у било којим другим акцијама против окупатора. Италијански војници нису више помињали пријатељство и братство са Црногорцима. Они су се сада окренули муслиманској реакцији и били јој наклоњенији него раније. Али и српско-црногорска реакција на сваки начин трудила се да се додвори окупатору. Она је сву кривицу за оружане акције и устанак сваливала на комунисте, тврдећи како су они на гетвару завели народ. Приликом доласка генерала Ђованија Еспозита у Пљевља реакција је чинила притисак на грађанство да изађе на дочек команданту окупаторске дивизије. И српска и муслиманска реакција су се надметале која ће више становника извести и тиме се више додворети генералу Еспозиту. Српско и муслиманско становништво је присиљавано да изађе на тај дочек. Ђовани Еспозито је народу искупљеном у његову част у Пљевља одржао говор доказујући право Италије и Немачке на окупацију Југославије, јер су је победиле у рату, и због тога су сви југословени дужни да буду лојални и да извршују наређења окупационих власти. Да би потврдио исправност својих речи, он је истицао да би немачки и италијански народ био лојалан према југословенским окупационим властима да је Југославија у рату победила Немачку и Италију. Генерал је на крају говора запретио најстрожијим казлама у смислу наредбе Пирција Биролија за оне који не буду лојални и покорни италијанским окупационим властима.

Када је требало да италијанска војна јединица пође из Берана у Бијело Поље као казнена експедиција, такозвани бјелополски национални одбор изашао јој је у сретање до самих Берана. У овом одбору су били најизразитији издајници српског и црногорског народа, као и представници оне муслиманске реакције која је још раније била одређено-

да се додворава италијанском окупатору.[®] Чланови овог квислиншког одбора су саставили списак комуниста и предали га команданту италијанске казнене експедиције. Из Берана је дошла у Бијело Поље једна италијанска јединица од око 2.000 војника. Она је прво приступила утврђивању Бијелог Поља. Варош је опасана жицом, а утврђивани су положаји на Оброву и на Мариној равни. Окупатор је у почетку поступао врло обазриво. Није предузимао никакве репресивне мере него је прикупљао податке о вођама устанка и најактивнијим устаницима. На томе су веома активно радили и бивши заробљени италијански војници и официри, који су се за време устаничке власти слободно кретали по Бијелом Пољу.

Крајем августа "Борђије Станић, у својству члана Обласног комитета, расформирао је Бјелопољски герилски одред, једину организовану војну јединицу у Санџаку, и упутио борце да се врате својим кућама. Борци су се супротстављали оваквој одлуци, али је она била спроведена у име вишег партијског форума. Сви омладинци који су се вратили кућама, па и сам Ђорђије Станић, били су похапшени и касније интернирани у Албанију и у Италију. Руководство организације Комунистичке партије бјелопољског среза повело је истрагу због овог самовољног расформирања одреда и осудило је такав поступак као неоправдан и неправилан. Италијани су после расформирања Бјелопољског одреда отпочели масовно хапшење и терор у бјелопољском срезу. Пре тога су Италијани запалили неколико кућа у Бијелом Пољу, Расову и Припчићима оних људи који су се истакли својим учешћем у устанку.

Окупатор је сада предузео мере да „нормализује“ стање у бјелопољском и пљеваљском срезу поновним успостављањем жандармеријских станица и постављањем председника општина и кметова по селима. Поред тога, он је у септембру покушао да преко домаће реакције на овом терену формира „доброволчаку антикомунистичку милицију“⁷, као што је учинио у Црној Гори уз помоћ федералиста. Да би је приближио народу, Пирцио Бироли је овој наоружаној формацији дао црногорско историјско име „крилаши“, верујући да је то име још увек популарно у Црној Гори. Поред овога Италијани су у Санџаку приступили формирању муслиманске милиције. На овом послу су у почетку једино у бјелопољском срезу постигли нешто више успеха. Главни организатор „крилаша“ у срезу био је Живко Ан-

* У националном одбору су били: Мијаило Вулатовић, Филип Хајдуковић, Јунуз Идризовић, Милан Радовић, Димитрије Булатовић, Раде Реџић, Живко Анђелић.

¹ МЛШа Уолон!Ана аписоин!з!а

ђелић, адвокат из Бијелог Поља, кога су Италијани поставили за среског начелника. За команданта ове оружане формације постављен је Радојица Оровић, из Равне Реке. Организатори муслиманске милиције су били Ђазим Сијарић из Годијева, Бехбо Бучан из Губавча и Гаљан Лукач из Бијелог Поља. У почетку су ове милиције имале по 50 људи, а касније се њихов број повећао. Милиција је била помоћна италијанска плаћеничка војска, јер су милиционари поред следовања намирница примали месечно по 900—1.300 лира и обућу. Били су наоружани пушкама и бомбама, а чували су мостове и путеве. Приликом „чишћења терена“ од стране италијанских јединица, милиција је учествовала као водич и претходница. Пошто је „чишћење терена“ у ово време увек вршено у српским и црногорским селима, то се са италијанским јединицама кретала муслиманска милиција. Српска и црногорска реакција је ово користила за расписивање мржње према муслиманима уопште, истичући да су муслимани главни непријатељи српства. Муслиманска реакција је одговарала сличном пропагандом међу муслиманским становништвом. Обе реакције су помоћу окупатора створиле оружане формације, које су подједнако служиле окупатору, и обе су настојале да преко тих оружаних формација изазову братоубилачку борбу, нитко је у потпуности одговарало жељама окупатора.

ПРВЕ ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ У НОВОВАРОШКОМ СРЕЗУ И ПОВЛАЧЕЊА УСТАША ИЗ САНЦАКА

Партијска организација у нововарошком срезу није била обавештена о устанку против окупатора у Црној Гори, нити о оружаним акцијама у Санцаку на левој страни Лима и о устанку у бјелопольском срезу. Од домобрана се сазнало да су прекинуте телефонске везе са Бијелим Пољем и са Пљевљима, да је у Црној Гори избила нека побуна, да су у Србији близу Београда „наоружане банде“ нападе на воз, али су их Немци све похватили и побили. Поступци усташке полицијске власти указивали су на крупне догађаје који су је забринули. У Новој Вароши су извршена хапшења виђенијих Срба и обустављено је издавање дозвола за путовање у ма ком правцу. Када су неки комунисти у Новој Вароши добили позиве да дођу у котарско предстојништво (среско начелство), неки ради саслушања а неки ради саопштења, било је јасно да су дошли у сукоб са усташком влашћу. Они нису одлазили ни на саслушање нити да чују саопштење већ су напустили Нову Варош и отишли у село Радоињу. Даут Мусић је са још двојицом

другова упућен из Радоиње у село Дражевиће испод планине Златара да контролише пут Нова Варош—Бистрица. Он је са собом понео и пушкомитраљез. У Мангури, између планинских брда Црног врха и Козомора, сместило се шест другова у близини куће Милеве Жугић, док су два друга остала у селу Радоињи. Пропуст је био што између Даута Мусића и групе другова у Мангури није успостављена стална веза.

Из Мангуре је одржавана свакодневна веза са Новом Вароши. Тамо је Халил Хаџимуртезић слушао радио, бележио вести и слао их у Мангуру. У зору 28. јула група усташких жандарма из Нове Вароши, Кокиног Брода и Бистрице опколила је кућу Милеве Жугић, једину кућу на овом терену, у чијој се близини налазила група комуниста. Жандарми су вршили претрес тражећи „сумњиве“ људе, али их нису нашли. Тада су похватили неколико људи из Радоиње, који су у Мангури косили ливаду. Два жандарма су повела похватане људе у правцу Нове Вароши, а остали су наставили пут за Радоињу. Група комуниста која се налазила у близини куће Милеве Жугић организовала је заседу код Циганске букве, очекујући да наиђу жандарми са похватаним људима.¹ Међутим, када су жандарми на путу према Циганској букви ушли у шуму, на њих су припуцали Милосав Бошковић и Мојсо Колашинац, чланови Комунистичке партије, јер нису знали да жандарме чека заседа. На прве пуцње жандарми су побегли кроз шуму.

Када су се чули пуцњи у Мангури, запуцале су пушке са ливада простране Каменице и људи су похитали у правцу Мангуре. Жандарми који су били пошли у село Радоињу променили су правац и кроз шуму отишли до жандармеријске станице у Кокином Броду, а одатле у Нову Варош. У Мангури су се искупљали људи са пушкама от без пушака. Тада је формирано руководство које је названо пггабом.² Овај штаб је истог дана написао проглас народу нововарошког среза и умножио га на писаћој машини. У прогласу је народ обавештен о нападу усташких жандарма на људе из Радоиње и позван у борбу против окупатора и усташа. На крају је поменут и истакнути усташки сарадник из Нове Вароши Мујо Шећерагић, а завршавао се:

„Пали, жари, Варошки диздаре
и твојој ће кули реда доћи“.³

¹ У заседи су били Хајро Хаџимуртезић, Роде Стевовић, Муса Мусић, Раде Борисављевић, Шућро Мусић и Мирко Ђуковић.

² У „штабу“ су били Момир Бошковић и Мирко Ђуковић.

³ Проглас је носио потпис: „Штаб партизана Санцака“.

Истога дана увече послата је група људи да запали мост на Увцу у Кокином Броду. Патос моста је посут са мало петролеја и запаљен, али је био мокар па је само делимично изгорео.

У Мангури се било искупило под оружје близу 100 људи, углавном из Радоиње, Вранеша, Бистрице и Дражевића. Формиране су три групе: једна под командом Арса Бошковића, друга под командом Сретена Лековића и трећа под командом Милосава Бошковића. Група под командом Сретена Лековића одређена је да заузме положаје на брдашцу званом Вршак, група под командом Арса Бошковића падину брда Црног врха и група под командом Милосава Бошковића падину брда Козомора, с тим што ће ова група имати сталну осматрачницу на самом врху Козомора. Овако постављене групе могле су пратити кретање из Нове Вароши у правцу села Радоиње. На терену Црног врха и Вршка налазио се Мирко Ћуковић, а на Козомору Момир Бошковић. Веза је одржавана куририма. У свануће 31. јула кренула је из Нове Вароши једна већа група жандарма путем који води преко Тикве и Каменице за Радоињу и Рутоше. На усташке жандарме припуцано је са Црног врха и Козомора и они су побегли натраг у Нову Варош. Ово се сматрало великим успехом, јер су спречени усташки жандарми да оду у село. По подне 1. августа дошао је у Мангуру Љубиша Миодраговић из милешевског среза. Када се смрачило, на Козомору, Црном Врху и Вршку остављени су осматрачи, а остало људство се искупило у једној повећој вртачи. Љубиша Миодраговић је окупљеним људима говорио о борби против окупатора у Црној Гори, бјелопољском, пљеваљском и милешевском срезу на левој страни Лима. Он је био дошао да пренесе директиву Обласног комитета о оружаном борби против окупатора. На овоме скупу је разматрана и могућност организовања напада на усташку посаду у Новој Вароши. Миодраговић је био за напад, али је сматрао да би најпре требало формирати јединице, које би изабрале своје командно особље, и у њима спровести другарску и војштчку самодисциплину. Љубиша Миодраговић је око пола ноћи отишао из Мангуре, а наоружано људство на своје положаје.

Увече 2. августа повећа група усташких војника изашла је уз Бистрицу и преко Разбојишта прешла на Црни врх за леђа људима који су држали положаје. Како још није била формирана ниједна чвршћа војна јединица, наоружани сељаци су се уплашили и по мраку разишли сваки на своју страну. На окупу је остало око 20 комуниста, који се такође нису снашли. Они су решили да се поделе у три групе и разиђу на три стране, иако за то није било никакве нужде. Усташе су заноћиле ка Црном врху, а сутрадан

3. августа су отварале ватру из пушкомитраљеза по Мангури, попалиле све летше колибе сељака из Радоиње и након тога се вратиле у Нову Варош. Усташе нису у Радоињи предузимале друге мере, осим што је неколико људи морало боравити на смену као таоци по три дана у жандармеријској станици у Кокином Броду. Ово је трајало око 15 дана. Усташе су трагале за комунистима Момиром Бошковићем, Даутом Мусићем и Мирком Ћуковићем. Немајући никакве везе са Обласним комитетом КПЈ за Санцак, Момир Бошковић је у другој половини августа одлучио да отпутује у Београд са намером да преко Воја Лековића успостави везу са вршним партијским форумом.

Неким друговима који нису били компромитовани дозвољено је да се врате у Нову Варош. Они су у њој остали само неколико дана. У Новој Вароши су остали они чланови Партије који ни раније нису излазили и партијска јединица није прекидала са радом. У току августа је покушавано неколико пута да се успостави веза са ужичким партизанима, али без успеха. Даут Мусић и Мирко Ћуковић су се договорили крајем августа да се усташама организује заседа на путу Нова Варош—Бистрица и изврши напад на њихове камионе.

Тих дана су се усташе припремале да коначно напусте цео Санцак и да га Немци предају Италијанима. Требало је да га усташе напусте још средином јула, јер је почетком месеца коначно постигнут споразум о демаркационој линији између немачких и италијанских оружаних снага. Према том споразуму Прибој, Пријепље, Нова Варош и Сјеница припали су италијанској окупационој зони. Повлачење усташа из Санцака требало је да се изврши до 17. јула. Међутим, због устанка у Црној Гори, оружаних акција и устанка у оном делу Санцака који су држале италијанске војне јединице, Немци су привремено обуставили повлачење усташа. Командант снага у Санцаку сматрао је да у таквој ситуацији италијанске јединице неће бити у стању да замене немачке. Италијани су се сложили са том одлуком. Поново су враћене усташке жандармеријске и домобранске јединице онамо одакле су већ биле повучене, у Прибој, Нову Варош и Сјеницу.

Ово обустављање повлачења из Санцака усташе су сматрале великом слабошћу Италијана, па су поново предузимали кораке да се цео Санцак припоји Независној држави Хрватској. Они су рачунали да ће Италијани напустити и бјелопољски и пљеваљски срез, па су се припремали да и њих поседну. Усташки повереник за Санцак Мурат Бајровић затражио је писмом од министра иностраних послова усташке владе да искористи новостворену ситуацију за предузимање корака да се Санцак припоји Независној

држави Хрватској. Говорећи у писму о опасности од комуниста и неспособности италијанске војске да одржи у покорности крајеве које је посела, он је предложио следеће:

„У овим данима очекивања и неизвесности било би добро када би се сместа упутио за Санџак један већи одред усташке војнице о чему сам разговарао и са заповедником војне крајине. Овај предлог много је згоднији него онај који је у први мах заговарао заповедник да се народ наоружа“.⁴

Градоначелници из Санџака упутили су 30. јула меморандум реис-ул-улеми Фехиму Спаху, поглавничком поверенику Хакији Хаџићу и Заповеднику војне крајине у Сарајеву. Они су у меморандуму молили да се Санџак припоји Независној држави Хрватској. Посебно су молили реис-ул-улему да издејствује пристанак Мусолинија за припајање Санџака НДХ. Хакију Хаџића су молили да што пре посети Санџак, а Заповедника војне крајине да им пошаље што више пушака ради одбране.

Италијанске трупе су у току прве половине августа овладале Црном Гором и оним делом Санџака који су раније држале. У градове су дошли знатно јачи гарнизони него што су били ранији. Италијани су сматрали да су овим средили стање на своме окупационом подручју у Црној Гори и у Санџаку, зато су припремили окупационе јединице да поседну Пријепоље, Прибој, Нову Варош и Сјеницу. Једна колона италијанске војске са тешким наоружањем кретала се низ лимску долину у правцу Пријепоља, а друга помоћна колона са лаким наоружањем налазила се на простору Шаховићи—Лековина, где је чекала наређење за покрет плашшским тереном на Кичаву, Слатину и силазак у Бродарево.

Раније, а и за време италијанске офанзиве, усташке оружане формације из Пријепоља, заједно са муслиманском усташком милицијом, покушали су да продру на слободну територију, коју су чували наоружани сељаци заједно са бродаревском четом на линији Граб—Кичава—Лиса—Добриња—Миоче и даље према Кањама. Усташе су обавештавале Италијане у Пљевљима на коме се простору налазе њихови положаји, како би знали да се оријентишу приликом бомбардовања устаничких положаја. Они су слали поједине муслимане, који су били у њиховој служби, на ослобођену територију ради прикупљања података. Усташка муслиманска милиција је отпочела да врши нападе на поједина

⁴ Овај предлог је са дугачким образложењем Мурат Бајровић упутио и Главном усташком стану у Загребу.

села онда када је сазнала за италијанску офанзиву. Она је у То време извршила један напад на село Добриње, којом приликом је ухватила Андрију Влаховића из села Заступа. Када су га измучили и измрцварили, свезали су му камен о врат и бацили у Лим под Завинограђем. Ово је у овоме крају била прва жртва усташке муслиманске милиције.

Сељаци су на простору Добриња—Лиса—Кичава—Биов гроб држали положаје према усташама после напуштања Бијелог Поља од стране устаника. Тамо су се поред наоружаних селџака из околних села налазили и људи из Бродаревске чете, која је још дејствовала као чета подељена у водове. Усташка муслиманска милиција је напала положаје чете и наоружаних сељака 15. августа код села Бара. Устаници су потисли усташку милицију, а борци из Бродаревске чете су је скоро опколили. Тада су усташе у Пријепољу биле принуђене да пошаљу у помоћ један вод домобрана. Вод је помогао да се милиција извуче без губитака. Вод Вукића Вуковића је заробио у близини Кичаве Рама Кријешторца, разоружао га и упутио са тројицом бораца у Павино Поље да га предају Италијанима. Кријешторец се код Италијана у Павином Пољу легитимисао као усташа, а за спроводнике је рекао да су комунисти који су учествовали у борби против италијанске власти. Он је обавестио команданта ове италијанске јединице да се на простору Кичаве налазе наоружани комунисти. Италијани су ослободили Рама Кријешторца, а везали његове спроводнике. Италијанска јединица је 17. августа пошла из Лековине сељачким путем уз Ридове и изашла на Кичаву. Кретала се полако и опрезно. Када је усташка муслиманска милиција која је држала положаје према Кичави приметила италијанску колону, она је на њу отворила ватру из пушака мислећи да су то устаници из Црне Горе. Рамо Кријешторец је брзо успоставио везу са милицијом и она је обуставила ватру. Вод Вукића Вуковића је посакривао пушке у жбуње и људи су изашли пред Италијане као сељаци који су побегли испред усташа. Италијани су их повели са собом. У Слатини су их пустили да иду својим кућама и рекли им да их нико више неће дирати, али су усташкој муслиманској милицији ставили до знања да их препуштају њима. Одмах после одласка ових људи кућама, за њима су пошли у патролу припадници муслиманске усташке милиције. Они су тога дана похватили у Слатини 11 сељака. Једнога од њих су убили успут, а остале су довели до куће Рустема Кријешторца повезали их конопцем, одвели у Комаран и побили

испод села Бјелова.⁶ Овај свирепи злочин дубоко је одјекнуо међу српским и црногорским становништвом у милешевском, бјелопољском и пљеваљском срезу. Партијским организацијама је то отежало рад на развијању братских односа између Срба и муслимана. Српски реакционари су дуго времена настојали да изазову одмазду над муслиманским становништвом.

Када су повучени из вароши усташки домобрани и жандарми, Немци су напустили 2. септембра Пријепоље. У град су ушле италијанске јединице, које су већ од 29. августа чекале у селу Великој Жупи да се Немци и усташе повуку. Са усташама се повукао и један број муслимана из Пријепоља, Бродарева и Комарана који се налазио у усташкој цивилној служби или у њиховим оружаним формацијама.

Један део Срба свечано је дочекао Италијане у Пријепољу, међу којима прота Данило Шиљак са сином и ћерком, директор гимназије Драгиша Борић, адвокат Милосав А*фелић и старешина манастира Милешева Нестор Тркуља. Дочеку је присуствовао и један део муслимана, на челу са Алијом Агинчићем. Српско становништво је било задовољно што су усташе отишле из Пријепоља, без обзира на то што је дошла италијанска окупациона посада. Живећи у сталном страху од усташког терора, Срби су се надали да ће им под италијанском окупацијом бити боље.

Усташе су 2. септембра вршиле евакуацију ствари из Нове Вароши. Тога дана Даут Мусић је са неколико другова поставио заседу у Кршевима на путу Нова Варош—Бистрица.⁰ На ову заседу наишли су Рифат Бурџовић Тршо, Алекса Ђилас Бећо и Слободан Тузлић Бутум, који су били пошли за Србију. Њих је до Златара допратио Љубиша Миодраговић, а тамо су им се придружили Велибор Љујић, Емин Хаџовић, Смајо Влаховљак, Нијазија Мусабеговић и Живко Стојадиновић. Сви заједно су дошли до села Дражевића, наишли на заседу Даута Мусића и придружили јој се.

Када су наишла два усташка камиона из Нове Вароши, људи из заседе су отворили ватру на њих и онеспособили их. Усташки жандарми који су спроводили камионе искочили су и побегли. Ухваћен је само шофер и шпедитер Мехо Хаџихамзић из Прибоја који је касније пуштен. У камионима је

в Усташка муслиманска милиција је тога дана побила следеће људе: Мијајла Јоковића на путу између Слитине и Кичаве, а у Комарану испод села Бјелова Вукића, Јанка и Владимира Вуковића, Рада Бојовића, Мијајла и Рада Ђуровића. Зарију и Бошка Шћепановића, Видака и Богдана Радуловића. Након два дана ухватили су Вука Вуковића и убили га у Слатинском потоку код Јасиковца, затим су ухватили и убили Вуколу Вуковића.

• У заседи су били Даут Мусић са пушкомитраљезом, Страјо Живковић, Шућро Мусић и Данило Стевовић са пушкама,

било брашна, макарона, конзерви, сира, цигарета, веће количине цигарет-папира и неколико радиоапарата. Даут Мусић је организовао да се отпреми на Златар извесна количина намирница и нешто цигарета. Остале намирнице и цигарете предао је сељацима, а цигарет-папир и радиоапарате пове-рио је неким сел>ацима на чување. Курири су послати у радиоњску, радијевихку и божећихку оппгину да позову народ у напад на Нову Варош. Наоружани сељаци из Бистрице и Дражевића икупл>али су се на одређеном месту. Рифат Бурџовић је изразио сумњу у успех напада због тога што раније нису извршене припреме и што нису биле формиране оружане јединице за такву акцију, али није ни одвраћао другове од напада. Задржао се са сељацима из Дражевића и Бистрице око два часа и након тога је кренуо са Бећом и Бутумом у правцу Златибора. Неко-лико другова из милешевског среза остало је са Даутом Мусићем да помогну при нападу на Нову Варкзш.

У току 3. септембра Нова Варош је блокирана. Борба је вођена целу ноћ између 3. и 4. септембра. Усташка посада је успела да се пред зору 4. септембра пробије из Нове Вароши северозападним правцем. Устаници су са северне стране ушли у Нову Варош нешто после 7 часова, а затим су у град ушли нападачи и са осталих страна. На страни усташа било је 7 мртвих, пронађених на бојишту око Нове Вароши, затим 4 рањена. На страни устаника погинуо је један, а у Новој Вароши погинула су два грађанина.⁷ Рањеницима из усташке посаде указана је прва помоћ још на положајима, а у Новој Вароши пружена им је лекарска помоћ. Заплењено је неколико десетина пушака, нешто муниције, затим више ћебади, шаторских крила, ранаца и кожних торби, као и мања количина животних намирница.

У Новој Вароши су предузете следеће мере: Дауту Мусићу и Родољубу Стевовићу је поверено да успоставе стражу на неколико места у самој вароши ради спречавања евентуалног покушаја пљачке, крађе или ма каквог насиља према становништву, нарочито према муслиманима. Руководиоци стража су били чланови Партије и СКОЈ. Момиру

⁷ На страни усташа погинули су: Мурат Бакал, Јусо Јуковић, Усо Малагановић, Мурат Бајровић, Зифо Крџовић, сви из Нове Вароши, и још двојица из Хрватске чија имена нису утврђена.

На страни устаника погинуо је неки Брајо који је имао дуту браду и четничку капу. Он је био једини такав међу устаницима.

Из Нове Вароши су погинули Мишо Караматијевић, приликом покушаја да за време борбе избегне из Нове Вароши, и дечак Татин Биберовић пред својом кућом.

Усташе су објавиле да су на њиховој страни погинула двојица, а двојица нестала. Значи да је број убијених усташа у борби за ослобођење Нове Вароши био већи него што је горе наведено, јер усташе нису рачунали у своје и људе из Нове Вароши који су се борили на њиховој страни и погинули.

Пуцаревићу, Слободану Никачевићу и Арсу Бошковићу је поверено да устанике држе на окупу и у приправности. Отворен је затвор и из њега су пуштени таоци. Нађени су и спаљени спискови војних обвезника које је направила бивша југословенска администрација, пореске књиге и спискови домаћинстава која су била предвиђена да обавезно дају реквизицију окупатору. Обезбеђена је заштита судске архиве. У 13 часова одржан је збор, на коме су узели учешћа грађани из Нове Вароши и устаници. На збору је говорио Мирко Ђуковић. На крају збора пронела се вест да из Бистрице иде италијанска војска. Како су устаници били постројени и под оружјем, они су пошли да испод брда Хоцине стене поставе заседе и оспу ватру на италијанску једшцу када се буде приближила заседи. Иако су на путу уз Бистрицу према Новој Вароши устаници 2. и 3. септембра били порушили дрвене мостове, Италијани су их брзо поправили. Италијанска јединица је била у јачини од једног баталона и састојала се од пешадије, тенкова и артиљерије. Устанике који су били отишли у заседу изненадили су тенкови који су брзо прошли поред њих. Устаници су се збунили и уплашили, па нису сачекали да наиђе пешадија, него су напустили заседе и отишли у групама у правцу својих села. Само су комунисти и мањи број људи остали док није прошла цела италијанска јединица, али ни они нису отваоали ватру на њу. Један број комуниста је био у Новој Вароши све до доласка италијанских тенкова. Око 16 часова тенкови су улазили у Нову Варош путем од Бистрице, а комунисти су излазили из ње у правцу Златара. Све заплењено оружје, муниција и друге ствари изнесене су из Нове Вароши и смештене у кућу Јевђа Друловића, која се налазила уз саму шуму на планини Златару.

Тих дана се на граници златиборског и нововарошког среза налазио Божо Ћосовић са својом групом четника. Они су плачкали по златиборском, ариљском, моравичком и нововарошком срезу, а одлазили су у плачку и у драгачевски срез. Ћосовић је 20. августа извршио напад на усташку жандармеријску посаду у Кокином Броду, у којој је било пет жандарма. У овом нападу теже је рањен жандарм Шољарић. Он је касније подлегао ранама у Пријепољу, где је 28. августа сахрањен уз велике почести. Божо Ћосовић је 4. септембра сазнао да су устаници ослободили Нову Варош. На брзину је мобилисао са десне стране Увца већи број селџака и око 150 коња са пратиоцима. Са том „војском“ је пошао на Нову Варош. Тамо је стигао пред зору 5. септембра, распоредио је људство и у изгрев сунца извршио напад, мислећи да се устаници још налазе у Новој Вароши.

Пратиоци са коњима су чекали на Забоју недалеко од Нове Вароши. Наишавши на муслиманске куће четници су поклали 18 људи, жена и деце. Италијани су их дочекали митраљеском ватром и после борбе од око пола часа четници су одступили.⁸ Обе стране су претрпеле губитке. На терену Нове Вароши пронађено је 7 мртвих четника и 9 Италијана, а на обема странама је био већи број рањеника. После неуспелог напада Ћосовић је италијанској команди написао писмо у коме се извињава због извршеног напада наводећи да је напад извршен забуном, јер је био криво обавештен да се у Новој Вароши налазе комунисти. Италијанска команда у Пријеполу је такође била обавештена да су комунисти напали на Нову Варош, па је онамо упутила још један батаљон са артиљеријом.

Комунисти који су 4. септембра отишли из Нове Вароши на Златар исте вечери су се састали са групом комуниста из Пријеполја, на челу са Велибором Љујићем. Обе групе су се споразумеле да остану заједно. У групи се налазило 16 људи. За неколико дана она је обишла сва села која се наслањају на планину Златар, обавештавајући сељацима о борби партизана у Србији. Муса Мусић је упућен у сјенички срез да се обавести о ситуацији у њему. Он се за два дана вратио са Јездом Ловићем и известио да у сјеничком срезу браћа Ранитовићи врше четничку пропаганду. Око 10. септембра партизанску групу на Златару обишао је Љубиша Миодраговић у чијем присуству је формирана партизанска чета и јединица Комунистичке партије у чети.⁹ Чета се сада кретала по неким селима милешевског и сјеничког среза. У селима су одржавани састанци и конференције, после којих су се у чету јављали нови борци.¹⁰

У недељу 21. септембра чета је имала сусрет са Моравичком партизанском четом у селу Божетићима. Приликом овог сусрета одржан је збор сељака из села Божетића, Дебеле, Буковика, Лепојевића и Штиткова, на коме је говорено о борби партизана у Србији против Немаца. На збору је говорио и Венијамин Маринковић, политички комесар Моравичке партизанске чете. После сусрета са Моравичком четом, партизанска чета са Златара одржала је неколико

• Четници су при повлачењу ухватили скојевца Џемка Шеховића и петнаестогодишег Мурата Зерића, одвели их на Забој и тамо уморили жаром и усијаним гвожђем.

• За командира чете изабран је Даут Мусић, а за политичког руководиоца и секретара партијске јединице Мирко Ћуковић. Одлучено је да борци носе на капама црвене петокраке са српом и чекићем.

¹⁰ За недељу дана у чету је ступило око 20 нових бораца, углавном омладинаца између 17 и 20 година

конференција по селкма на десној страни Увца и мобилисала нове борце. Она је 20. септембра на збору у Божетићима формирала одбор Националноослободилачког фонда, са председником Радишом Радишићем.

ПРВЕ АКЦИЈЕ У ДЕЖЕВСКОМ И ШТАВИЧКОМ СРЕЗУ

Средином јула ЦК КПЈ је упутио у Косовску Митровицу Миладина Поповића, секретара Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, Крста Филиповића, члана бироа Обласног комитета, и Михаила Поповића, професора. Накнадно им је наређено да отпутују у Беране, и то преко партијских веза у Рашки и Новом Пазару. У Рашки Вера Поповић је прихватила Миладина Поповића, Крста Филиповића и још четворицу другова и одвела их у Нови Пазар. Они су након два дана из Новог Пазара пошли аутомобилом. Другове је пратио млади комуниста и секретар скојевског актива Дедо Шеховић. На путу између Тутина и Рожаја шофер Цветко Цветковић инсценирао је квар на аутомобилу. За неколико минута стигао је камион италијанских карабинијера, који су право појурили на Миладина Поповића. Било је очито да је посреди издаја. Након неколико дана сви похватани су изведени пред војни суд у Рожају, осуђени и 24. јула спроведени у Албанију.¹ Касније, приликом бекства из затвора, Дедо Шеховић се кроз Албанију пробијао у правцу Санцака, али је негде око Пећи ухваћен и убијен.

После ослобођења Бијелог Поља Рифат Бурџовић је послао поруку партијској организацији у Новом Пазару да комунисти и напредни омладинци напусте варош и формирају герилски одред. Већина комуниста је била спремна. У том циљу послан је на Голију Венијамину Маринковићу скојевац Илија Мараш. Маринковић је дао Марашу проглас ЦК КПЈ о позиву на оружану борбу против окупатора и саветовао да одмах формирају партизански одред. Омладинци су се припремали. Прибављали су оружје, одећу, обућу и санитарски материјал. Партијска организација је рачунала на 30—40 људи из Новог Пазара. Када је требало да се пође, Хакија Зејниловић је изјавио да мора остати у граду. Код осталих је настала забуна, а већина комуниста је посумњало да се ради о издаји и уручивању људи окупатору.

¹ Командант албанске жандармерије у Рожају је интервенисао да на његовој територији не буду осуђени на смрт, јер муслиманима не би могао објаснити оправданост тога поступка, пошто знају да се Миладин Поповић у бившој Југославији борио за њихова права.

Њих је много погодила и вест о хватању Деда Шеховића, преко којега је одржавана веза са Обласним комитетом КПЈ за Санџак.

Четири комуниста су сама отишла у партизанске одреде.² У Новом Пазару је остало неколико комуниста и већи број скојеваца. Они су наставили са **радом**, али су избегавали Зејниловића, јер су га се бојали као службеника у среској префектури (среском начелству). Преписивањем су умножавали вести и ширили их међу пријатељима и познаницима. Поред вести преписивали су и разни партијски материјал и успоставили везу са организацијом Комунистичке партије у Рашки и са Копаоничким партизанским одредом. Зенун Хасковић и Симеун Карамарковић су почели долазити у Новопазарску бању учитељу Филипу Стојановићу, где су одржавали састанке са комунистима из Новог Пазара. Организовано је прикупљање и преношење лекова и другог санитетског материјала из Новог Пазара до бање, а одатле у Копаонички партизански одред.³ Поред овога, комунисти у Новом Пазару су прикупљали кошуље, џемпере и опанке за Копаонички одред. Када се Хакија Зејниловић крајем августа није одазвао позиву Зенуна Хасковића и Семеуна Карамарковића да напусти Нови Пазар, они су му саопштили да га искључују из чланства Комунистичке партије. У то време су из града изишли сви остали комунисти, па је Нови Пазар заправо остао без партијске организације.

Немци су у Новом Пазару били развили посебну пропаганду о својим успесима у Совјетском Савезу. Град је био ишаран кукастим крстовима, Хитлеровим сликама, словима V/ и разним паролама и текстовима у којима се наговештавала скоро победа немачке армије у Русији. На ову пропаганду надовезана је и акција за пријављивање добровољаца за рад у Немачкој. Њима је обећавана добра зарада и угодан живот. Добровољци су упућивани у мањим групама, онако како су се пријављивали. Прва група добровољаца отишла је почетком јула.⁴

Видећи да партизанске борбе у Србији имају одјека у Новом Пазару, Немци су са своје стране чинили све да заплаше народ. Они су објављивали свако службено саопштење немачког заповедника за Србију о стрељањима, најпре у Скели, а затим и у другим местима, као и о веша-

² Зенун Хасковић и Симеун Карамарковић су отишли у Копаонички партизански одред, Милош Станимировић у Јастребачки и Александар Николић у Ибарски.

³ Дечак Мио Стојановић је неколико пута у кочијама преносио знатне количине лекова и завојног материјала.

⁴ До краја 1941. године из дежевског среза је отишло на рад у Немачку 70 људи.

њима на Теразијама у Београду. Проалбанске власти су следиле политику Немаца. Аћиф Хаџиахметовић је настојао да својим поступцима према Србима увери Немце како он и муслимани немају ништа заједничко са догађајима у Србији. Албанска жандармерија је све оштрије иступала против Срба. Почела су масовна саслушавања, батинања, хапшења и пљачкања. Тако је у дежевском срезу од јула до октобра ухапшено и држано у затвору по 3 дана до 6 месеци 370 људи, а 35 их је отерано у Косовску Митровицу или у Београду на Бањицу. Саслушавано је 217, тучено и шамарано 192, а опљачкано 246 лица. Хаџиахметовић је још у првим данима партизанских борби настојао да окупатору помогне наоружаним људством. Он је послао око 20 жандарма у Рожај против устаника у Црној Гори, а у борбу око Ужица је слао 30 жандарма да се боре заједно са Немцима против партизанских одреда. У тим борбама неколико их је погинуло.⁸

Један од облика малтретирања Срба у Новом Пазару је био и тај што су људи одређивани да чувају телефонске бандере. У жандармерију је позвано око 100 људи и омладинаца. Њима је саопштено да ће сваки од њих чувати бандере због тога што су „неки српски бандити“ прекинули Немцима телефонску линију. Чување бандера је вршено у две смене.⁹ Чувари су били у сталном страху да им ко намерно не прекине телефонску линију. Ово чување бандера трајало је у августу око 20 дана. Поред тога, мобилисано је око 70 људи за рад у немачкој касарни. Они су уређивали стрелиште, копали шанчеве, пресовали сено. И овај принудни рад је трајао више од месец дана. Због малтретирања и терора, у првој половини јула отпочело је јаче исељавање српских породица из дежевског среза. До почетка октобра иселило се преко 70 породица.⁷

У таквој ситуацији јављале су се и прве оружане групе на територији дежевског среза. Четници Косте Пећанца су прва војна организација у Ибарској долини и у целом Санцаку која је формирана са циљем да се бори против муслимана. У јуну, после напада Немаца на Совјетски Савез, Машан Ђуровић, кога је Коста Пећанац именовао Ибарским војводом, имао је 12 четника. Поред тога створене су оружане групе на Копаонику и Голији, које су дејствовале у дежевском, сјеничком и штавичком срезу. На Копаонику се рано окупила већа група наоружаних људи под командом

⁸ По повратку ових жандарма у Нови Пазар муслимани су између себе овако коментарисали Хитлерову моћ: „Кад је он спао да му ми помажемо, онда не ваља работа“.

⁹ Једна смена од 17—24 а друга од 0—6 часова.

⁷ Пре тога се из овог среза иселило 36 породица.

Радомира Цветића, официра бивше југословенске војске. Ова група се назвала „југословенком војском у отаџбини“, и чекала је наређење од краља и владе из Лондона да нападне Немце. У групи је говорено и о Дражи Михаиловићу који се налазио на Равној Гори. На Копаонику је У јулу формиран и партизански одред, у коме су се претежно налазили радници из Трепче. Албанска власт се уплашила овог окупљања Срба под оружјем у ибарској долини и у дежевском, штавичком и сјеничком срезу, као и од формирања партизанских одреда. Због тога је почела да наоружава муслимане. У току јула и августа у свим муслиманским селима оформљене су наоружане групе од 30—50 људи. Оне су биле помоћне јединице албанској жандармерији. Имале су задатак да помажу жандармерију у одржавању реда и мира, да бране села од напада Срба и да учествују у борби против партизана и ван територије дежевог среза. Поред ових група створена је још једна врста наоружаних јединица, које су израсле из мањих плџачких група, које су дејствовале још у време априлске капитулације, када су преоретале војнике и разоружавале их. Ове јединице су у почетку оперисале искључиво по селима, нису се никоме покоравале, али су прећутно биле под запгитом проалбанских жандармеријских станица, пошто су вршиле плџачкања по српским селима.

Крајем јула и у првој половини августа убијено је у дежевском срезу пет ага и један субаша. Четници Машана Ђуровића су убили Суља Хабибовића, шоферског помоћника само зато што је био муслиман. На то су наоружани муслимани у току августа убили пет Срба. На сабору код цркве у селу Земаница близу Лешка четници Машана Ђуровића су убили 19. августа 4 проалбански настројена жандарма. Поводом тога извршен је претрес у Земаници, у коме су учествовали и Немци. Том приликом је опљачкано неколико домаћинства. Убивства су се и даље ређала и са једне и са друге стране, али још увек појединачна. Приликом сахране неких убијених жандарма у Новом Пазару одржани су говори у којима су муслимани позивани на освету и обрачун са Србима.

Појава наоружаних четничких група и наоружаних муслиманских група, које су радиле на заоштравању односа између Срба и муслимана и биле на луту да својим злочинима изазову међусобно истребљење становништва, користило је немачком окупатору. Зато је он прећутно одобравао и помагао наоружање ових група водећи при томе рачуна да се која од наоружаних група не окрене против њих.

Крајем јула у штавичком срезу је појачан терор према српским породицама. Поједини људи су лажно оптуживани да добијају писма из Србије или из Црне Горе и

да успостављају везу са „побун>еницима“. Ове људе су хватили и одводили чак на фронт према бјелополском срезу да их тамо ликвидирају.⁸ Многи мушкарци су бежали у неки други крај, сами или са целом породицом. Они који су бежали без породице често су се придруживали четничким одредима у Ибарској долини, прво да се прехране, а затим су тамо и остајали да се свете муслиманима, убијањем, плачкањем и паљењем њихових села. У то време су на Горњој Пештери све више долазиле до изражаја плачкашке и терористичке групе.⁹

Известан број старијих муслимана није равнодушно посматрао ова насиља и плачке. Ови људи су радили на проширивању круга пријатеља. Оки су се састајали и договарали како да одоле насилницима и заштите српске породице. Прикупљали су оружје и наоружавали ужу и ширу породицу. Снага једног добротинитеља почела се мерити по томе колико има пушака, као што се мерило некада, у стара времена.¹⁰

ЗНАЧАЈ ПРВИХ ОРУЖАНИХ АКЦИЈА И УСТАНКА ПРОТИВ ОКУПАТОРА У САНЦАКУ

Прве оружане акције на територији Санцака, које су се претварале у устанак народа против окупатора, биле су крупан допринос општој ослободилачкој борби народа Југославије. И овде је оружане акције и борбе припремала, организовала и њима руководила Комунистичка партија Југославије, нго показује да је имала утицаја у народу и уживала углед и ауторитет. У првим борбама, које су трајале од 14. јула до 4. септембра, постигнути су значајни успеси, али су због неискуства комуниста у организовању народа за борбу направљени и крупнији пропусти који су довели до већих жртава и успоравања борбе против окупатора.

У првим оружаним акцијама од 14. до 23. јула на територији бјелополског и плевалског среза ликвидирани су сва упоришта окупатора и бивше жандармеријске посаде,

⁸ Одведени су на Јеленак, Нињивоје и Тимотије Радовићи. Они су тамо морали сами себи да ископају раку. Од смрти их је спасао изненадни напад устаника бјелополског среза.

• Позната је била тројка Бика Дрешовића, коју су сачињавали он, његов брат Деко из села Глоговика и Пашо Хачковић из Шкријеља. Поред ових истицали су се као плачкаши и селиције: Салко Ганевић из Гујића, Цемо Балтић из Конића, Ђамил Дукаћинац из Мелаја, Фаик Бахтијаревић из Црквина и други.

¹⁰ Рашид Ахметовић, Смаил Мујовић, Хаџо Хаџић, браћа Халил и Емин Мујовић, Демир Ујкановић и други провели су многе непроспаване ноћи чувајући српске породице од насиља и плачке.

на које се окупатор ослањао. Окупатор је у ова два среза држао још само Пљевља. У бјелопољском срезу оружане акције су се претвориле у општи устанак, који је довео до ослобођења Бијелог Поља. Ослобођењем ове вароши Меого! комитет КПЈ за бјелопољски срез, уз помоћ Обласног комитета, одмах је приступио успостављању кародне власти и у самом Бијелом Пољу и у свим општинама у срезу, чиме је обезбеђена лична и имовинска сигурност грађана. Осим појединачних петоколонашких и шовинистичких испада нису познати случајеви насиља или пљачке на ослобођеној територији. Комунисти су одлучно сузбили сваки такав покушај било у муслиманским, било у српским селима. Тиме је нова народна власт почела да стиче ауторитет у народу. Ранија пропаганда петоколонашких и реакционарних елемената да је комунистима циљ насиље и пљачка имућнијих људи изгубила је сваку вредност. Народ је у овим почетним борбама увидео да су га разни помагачи окупатора обманјивали само зато да се не би латио оружја и пошао у борбу за своје коначно ослобођење. Иако је у устанку на територији бјелопољског среза учествовало око 3.000 људи, организација Комунистичке партије је успевала да заведе ред и дисциплину, да формира јединице и да их шаље на фронт из једногудруги крај Санцака. Она је на фронту, после прве неуспеле борбе и прилично великог броја жртава, успела да устанике и даље задржи и да изврши реорганизацију јединица које су касније одбиле офанзивне нападе усташа и усташке муслиманске милиције.

Прва акција ксмуниста крајем јула против усташа у нововарошком срезу окупила је већи број сељака из неколико села, а друга акција почетком септембра довела је до општег устанка сељака овога краја и ослобођења Нове Вароши. Иако су се устаници задржали у Новој Вароши свега осам часова, они су за то време успели да одрже ред у граду и осигурају безбедност грађана.

Прге оружане акције су показале да су народне масе у Санцаху биле спремне да прихвате борбу против окупатора и квислинга и да у њој активно учествују. То су показали устанак у бјелопољском срезу и оружане борбе у пљеваљском, милешевском и нововарошком срезу. У дежевском, сјеничком и штавичком срезу народ је такође био вољан да пође у борбу, али тамо или није постојала организација Комунистичке партије, или је била сувише слаба да би се ставила на чело маса, повела их у борбу и руководила њоме.

Заједничка борба Срба и муслимана против заједничког непријатеља имала је гтосебан значај. Комунисти су са великим напорима уклањали религиозне и националне нетрпељивости. То је био и почеТак напуштања оних схватања која

су их рапије делила, а која су подгрејавали и распиривала реакционари и петоколониши по жељама и у корист окупатора. Учешће комуногоста и српске и муслиманске омладине у првим оружаним борбама против окупатора у Санџаку, као и настојање једног дела угледних муслимана и Срба да неодговорни и пљачкашки елементи не изазову међусобну борбу која би довела до истребљивања народа, указивали су на пут братства и јединства између Срба и муслимана. Напори комуниста да одрже јединство народа у Санџаку имали су утицај на касније опредељење муслиманских, маса нарочито кад су дошла до изражаја дивљања четника и муслиманских оружаных формација, које су са знанем и под заххтитом окуххатора пљачкале, убијале и палиле муслиманска и српска села.

Поред постигнутих значајних успеха у првим оружаным борбама против окупатора, било је недостатака и неуспеха. Комунисти су брижљиво вршили припреме за почетак оружане борбе. Но они у томе нису имали довољно искуства па су и припреме биле са недостацима. Један од крупнијих недостатака био је тај што се говорило да ће Црвена армија у врло кратком времену унишгити немачку фашистичку армију. И сами комунисти су то говорили, зато што су у то били уверени. Због тога су људи припремани само за офанзивне борбе, у којима се наступа и осваја. О ххривременим неуспесима и одступању мало се или нимало говорило и за такав облик борбе припреме се скоро нису ни врхиеле. После ослобођења Бијелог Поља није се повело рачуна о заробљеним италијанским војницима и официрима. Слободно се кретало преко 130 заробљеника, а офихцифи су носили чак и фотографске апарате, и снимали све што су хтели. Касније су ови заробљеници препознавали и проказивали учеснике у устагасу, нарочито оне из града, које је окутхатор хапсио, злостављао и интеркирао. У Бијелом Пољу је био заплешен и магацин са већим количинама животных намирница. Иако је један део тога поделен народу бјелопољског среза, остале су знатне количине које су поново пале у руке окупатору или су протшле. Да су комуниети имали нешто више ратног искуства, они би се одмах по ослобођењу Бијелог Поља припремали и за његово напуштање. А за евакуацију не оамо животных намхгрница него и др>тхг било је доеољно времена. Због тога је хтатање исхране било веома тешко, па су људи враћани кућама. Распуштене су све устаничке јединице, а затим и једива војна јединица — Бјелопољски герилски одред, што је довело до тешких губитака чланова Партије и СКОЈ. И у пљеваљском, милешевском и нововарошком срезу дошло је, после гтрвих оружаных акција и успеха устаника наступање окупаторских трупа. Тада су

распуштене оружане групе као и већ формиране војне јединице. То такође говори колико су комунисти имали мало искуства и колико тада још нису били у стању да се снађу у ситуацији када непријатељ наступа.

Пропуст Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак био је што није пружио већу помоћ Санцаку. У Обласном комитету КПЈ за Санцак требало је да буду заступљени поред бјелопољског и други срезови и да неко из Сашдака буде члан Покрајинског комитета. Због тога Покрајински комитет није ни успео да одржава редовну и чврсту везу са Обласним комитетом, нити Обласни са месним комитетима. Зато се и могло десити да у првим оружаним акцијама и борбама у Санцаку не буде јединственог војног руководства, које би давало упутства, помагало у формирању оружаних јединица, руководило свима оружаним акцијама и борбом на целој овој територији. Међутим, месни комитети и основне партијске организације су и под оваквим условима одиграли значајну улогу у организовању првих оружаних борби против окупатора и домаћих издајника. Комунисти су у овој борби стицали и стекли драгоцену искуства, која су им помогла да убрзо после наступања непријатеља приступе бољој организацији партизанских јединица, које су почеле живети војничким животом и кроз мање акције се све више оспособљавале за теже задатке.